
Llànties de la vil·la romana de Tolegassos (Viladamat)

Per JOSEP CASAS i GENOVER

INTRODUCCIÓ

En el decurs de quinze campanyes d'excavació a la vil·la de Tolegassos, el nombre de fragments de llàntia que s'han recuperat és realment notable. Centenars de bocins inclassificables o sense massa entitat, que no val la pena reproduir o estudiar amb detall, però que cal tenir en compte a l'hora d'analitzar el contingut dels diferents estrats que cobrien la vil·la i datar la seva formació. Una vegada triats, gairebé cent cinquanta exemplars es poden estudiar amb detall, ja que presenten clarament la forma de la peça, la nansa, el bec, el disc, la decoració o una marca del taller on es va fabricar el producte.

L'any 1989 vàrem donar a conèixer un primer lot d'aquestes llànties, format per 54 individus trobats durant els primers anys d'excavació, amb la peculiaritat que bona part d'ells provenien d'estrats tancats, dins contextos ceràmics amb datacions segures, especialment pel que feia referència al farciment d'un pou i alguns dels nivells de l'abocador d'escombraries de la casa romana. Aquest primer estudi ens va permetre donar a conèixer un conjunt prou interessant de llums d'oli, al mateix temps que ens donava l'ocasió per matisar i afinar les cronologies d'alguns tipus de llàntia i de tallers que fins aquell moment es dataven d'una manera genèrica i poc precisa dins el s. II (Casas & Rocas, 1989, pàgs. 71-86).

Passats els anys, quan l'excavació del jaciment es pot donar per definitivament conclosa (a excepció d'algun sector de les escombreres que pot proporcionar encara un lot important de fragments de llàntia), considerem convenient donar a conèixer els darrers exemplars inèdits, els quals constitueixen un conjunt notable de llànties, gens habitual en un jaciment rural de les nostres comarques. En aquesta ocasió hem seleccionat quasi un centenar de fragments amb prou entitat com per poder ser analitzats amb cura i resultats fiables. Hem deixat de banda un munt de nanses, becs o fragments de disc i base sense decoració, que no aporten res al coneixement d'aquesta categoria de l'*instrumentum domesticum* de la vil·la, si no és a nivell d'inventari o percentatge. Hem considerat també convenient recuperar la cinquantena d'individus publicats anys enrera, més que res per poder-los incloure en els quadres-resum finals, on es relacionen de manera succinta totes les formes, decora-

cions i marques trobades a Tolegassos. Podem constatar la qualitat i l'interès d'algunes de les llànties ja publicades (fig. 1 i 2), però el seu interès principal rau sobretot en les informacions que proporcionen amb vistes a l'estudi d'aquest tipus de material ceràmic i per veure tot el ventall de peces trobades a la vil·la. No obstant això, en el catàleg que iniciarem més endavant només estudiarem amb detall els nous exemplars inèdits.

CONTEXTOS CRONOLÒGICS

És ben cert que una part relativament important dels fragments prové de l'estrat superficial o de nivells arqueològics que no proporcionen una cronologia fiable, ja sigui perquè corresponen als estrats formats una vegada abandonat el jaciment, o perquè provenen de sectors amb una barreja considerable de materials d'èpoques diverses, o perquè es van anar formant a poc a poc, sense que es puguin distingir talls successius en el temps. És el cas de les escombreres occidentals, del sector 1 de la vil·la, formades d'una manera estranya a partir de la fi del s. I fins ben entrat el s. III i, segurament, amb remocions fetes durant el mateix període d'activitat en el jaciment. Però amb la intenció d'estalviar-nos comentar la cronologia dels respectius estrats de procedència cada vegada que estudiem una llàntia en el nostre catàleg, donarem per avançat la relació de les unitats estratigràfiques d'on provenen les làmpades, amb la seva datació tan precisa com ens ha estat possible esbrinar en estudis monogràfics dedicats a la vil·la (Casas, 1989; Casas, 1991; Casas & Nolla, 1993; Casas & Soler 1998).

U.E. 2001. Estrat superficial del sector 2 del jaciment que, de fet, correspon a la major part de la vil·la, des del pati central fins als extrems nord, est i sud-est. Cronològicament té poc interès, ja que es tracta del nivell de conreu del camp, sempre capgirat i amb els materials molt barrejats, amb datacions des dels segles II-I aC fins al s. IV dC. No proporciona cap cronologia fiable.

U.E. 1015. Escombrera del sector 1 (oest) de la vil·la. És l'equivalent a l'estrat 1058 situat al nord del sector. A part d'alguns fragments residuals, sense interès cronològic, el material correspon a la fi del s. I, amb un conjunt notable de sigil·lata sud-gàl·lica tardana, i a tot el segle segon, amb alguns fragments de ceràmica africana que pot arribar fins al primer quart del s. III.

U.E. 1028. Correspon a l'estrat que colgava o anivellava l'espai situat al sud de l'edifici núm. 1, possiblement un pati cobert parcialment, que es va edificar entre la fi del s. I o inicis del s. II, coincidint amb la fase 2 de la vil·la altoimperial. No obstant això, l'estrat 1028 es relaciona més aviat amb el sòl de terra trepitjada que es va anar formant a poc a poc durant el període d'activitat de la casa, fins al moment d'abandonar-se poc després de mitjan segle III.

U.E. 2002. En el sector est del jaciment, per sota l'estrat superficial apareixen les escombreres principals de la vil·la, que es van començar a omplir ben aviat, cap al primer quart del s. I, i van perdurar fins a l'abandonament de la casa de pagès, no gaire més tard de mitjan segle III. A aquest moment, correspon la formació de l'estrat 2002 que, segons en quin punt concret, es confon amb el nivell superficial.

U.E. 2004. Aquest estrat el trobem sota l'estrat 2002 de l'abocador. Tot i que té un aspecte molt semblant, el ventall cronològic que presenta el material ceràmic que s'hi va recuperar (molt nombrós, amb milers de fragments), és més restringit. Com a màxim, el podem situar entre el darrer quart del s. II i la primera meitat del s. III. Si volguéssim afinar més aquesta cronologia, potser no l'hauríem de deixar anar més enllà del primer quart del s. III.

U.E. 2096. Correspon a les restes de l'edifici tardoaugustal trobades a la part central del jaciment, al costat del segon pou i de dos murs que haurien format part de la casa més vella. En aquest indret, amb un sòl geològic molt desigual, els constructors es van veure obligats a anivellar l'interior de les habitacions en el moment de la seva construcció, per la qual cosa apareixen un seguit d'estrats que ens proporcionen la datació de l'estructura. En aquest cas, igual que en el de les restes de la mateixa fase de la vil·la trobades a l'extrem est, la cronologia de l'estrat s'ha de situar cap al primer quart del s. I.

U.E. 2114. Es tracta del principal estrat del farciment d'una sitja situada a la part alta del jaciment, amb un conjunt important d'àmfores tardoaugustals, sigil·lata aretina, ceràmica envernissada de roig corall, grisa emporitana tardana, ceràmica de parets fines, etc. El conjunt ens proporciona una datació de la primera meitat del s. I. Considerant que la boca es va tancar amb una estructura circular de pedra i morter (potser un basament de columna), amb motiu de la construcció del primer edifici de la vil·la altoimperial, el seu contingut no pot ser posterior als anys 40/45 de la nostra Era.

U.E. 2119. Primer estrat de farciment d'un dipòsit folrat d'*opus signinum*, que hauria de formar part de la vil·la republicana, esdevingut a la fi del període augustal. La gran quantitat i homogeneïtat del material arqueològic del seu interior, amb una presència notable de grises emporitanes tardanes, sigil·lata aretina, produccions locals, estris de ferro, esquerdissos de llàntia i altres materials ceràmics de caràcter minoritari, assenyalen una cronologia que no sembla posterior als anys 15/20 de la nostra Era.

U.E. 2157. És el farciment d'un dels més de cent negatius de *dolia* que constitueixen el magatzem principal de la vil·la. Correspon a un dels *dolia* de la darrera fase del magatzem, el qual fou abandonat cap al tercer quart del s. III, coincidint amb la fi del període altoimperial de la vil·la.

U.E. 2190. Aquest estrat, que recobreix una part del pati on s'havien col·locat els *dolia* del magatzem, i que en part també cobreix els negatius i les empremtes que van deixar els recipients una vegada trets del lloc quan es va abandonar la vil·la, es va formar en el mateix moment o immediatament després que quedés deshabitada la casa. El material arqueològic del nivell és poc nombrós i força variat, però en general s'ha de datar la seva formació dins la segona meitat del s. III.

U.E. 2405. És l'estrat superior del farcit d'una sitja al damunt de la qual reposa un dels murs de la vil·la construïda cap als anys 40/45 dC, motiu pel qual aquest nivell es va veure afectat i capgirat en el moment d'obrir-se el fonament del mur. A part d'un conjunt important de materials augustals, que no semblen ultrapassar el primer quart del s. I, apareixen altres fragments que ens acosten cap a la data de construcció de l'edifici.

U.E. 2408. És l'estrat més important i millor datat de l'escombrera, mercès a l'important volum de fragments ceràmics que s'hi van recuperar. El lot de la sigil·lata africana A és antic, amb vernissos del tipus A1 i amb un conjunt de formes que aconsellen una cronologia de mitjan segle II. Tan sols un fragment, de la forma Hayes 14A, presenta les característiques del tipus A2. La ceràmica africana de cuina, amb el repertori clàssic, és la característica de la mateixa centúria, a part de dues cassoles de la forma Lamboglia 9 o Hayes 181, envernissada per dins, que no es documenta amb anterioritat al darrer quart del s. II. Si no fos per aquesta peça, el conjunt es dataria sense cap dubte entorn el 150. Però en aquest cas, i tenint en compte que les diferents formes de les ceràmiques africanes tenen una perduració més llarga del que pot semblar a primer cop d'ull, i que tant les llànties com la ceràmica vidriada no contradiuen la cronologia de les anteriors, sembla que hem de situar la formació de l'estrat entre el 150-175/180.

U.E. 2409. És un modest estrat de l'escombrera oriental, situat entre el 2408, a sota, i el 2004, al damunt. No ocupa tota l'extensió de l'escombrera, ni té un gruix excessiu. Per altra banda, el material arqueològic que contenia tampoc era massa nombrós, amb un repertori típic del s. II, amb ceràmiques africanes, molts fragments de *tegulae*, àmfora, etc. El conjunt es data a la segona meitat avançada del s. II.

U.E. 2411. Gairebé contemporani a l'estrat 2412, és l'estrat més profund i antic de l'escombrera del sector 2. En aquesta ocasió disposem d'un conjunt de material important per datar la formació de l'estrat. Formació que no hauria de ser sobtada, sinó relativament lenta, però feta en un termini d'anys prou curt, que sembla que coincideix amb el període d'activitat de la vil·la tardo-augustal, des d'inicis del s. I fins als anys 40/50. L'ampli repertori de sigil·lates aretines, àmfores, ceràmiques de parets fines, algunes monedes, grises emporitanes tardanes i altres produccions minoritàries confirmen una data final per a aquest nivell que no ultrapassa l'any 50 de la nostra Era.

U.E. 2414. És un estrat localitzat en el marge que delimita l'escombrera principal pel nord, amb aspecte d'una sitja anterior a la formació de l'abocador. No obstant això, el material que apareix dins el farcit, amb un ampli ventall de sigil·lates i ceràmiques africanes, correspon a un dels moments en què l'indret s'utilitzava per abocar-hi els residus de la casa. Sembla que s'haurà de datar, amb poca precisió, dins la primera meitat del s. II (Casas & Nolla, 1993, pàg. 39).

U.E. 2420. A la part central del jaciment, més aviat cap al nord, es va localitzar una mena de dipòsit tallat a la roca natural, amb les parets de pedra i morter i amb el fons format per la mateixa roca, que interpretem, provisionalment, com les restes del dipòsit inferior de l'*impluvium* de la vil·la tardoaugustal. Ben arranat, es deuria reutilitzar durant el període altoimperial de la casa de pagès per a altres finalitats que ara no acabem d'entendre. En qualsevol cas, l'interior va apareixer farcit amb tres estrats, diferents quant a la composició de les seves terres, però contemporanis. L'estrat 2420 és l'estrat del mig i un dels més importants des del punt de vista del seu gruix i la quantitat de material que contenia. Format bàsicament per ceràmiques africanes i fragments d'àmfora, correspon al moment en què es va abandonar la vil·la, poc després de mitjan segle tercer o dins el seu tercer quart.

U.E. 2430. És un petit estrat situat a la part exterior de l'edifici tardoaugustal, entre el mur principal, les columnes d'un porticat que s'hi va adossar cap als anys 40/45 i el pou que es va deixar fora d'ús i colgar en aquest mateix moment. L'estrat, molt modest, es relaciona amb el moment de construcció i període d'activitat de la primera vil·la, amb una datació de la primera meitat del s. I o, més aviat, del primer quart de segle. El seu equivalent, per la banda interior de la paret, és l'estrat 2439, que ara comentarem.

U.E. 2439. És l'estrat principal d'anivellament de l'habitació més ben conservada de la vil·la augustal, situada a l'angle nord-est del jaciment, i ocupa tota la depressió interior de l'ala est de l'edifici. Tot i que al seu damunt no queda cap resta de paviment (potser era de terra batuda i es confon amb l'estrat superficial), constatem alguna intrusió tardana, que en aquest cas es concreta en un fragment de sigil·lata africana A (Hayes 15), a la seva part superior. La resta de material arqueològic presenta una homogeneïtat absoluta i constitueix un lot important de sigil·lates aretines, grises emporitanes tardandes, ceràmica de parets fines, llànties de volutes, ceràmica de vernís roig corall, itàliques micàcies, ceràmica de vernís negre, àmfora tardorepublicana i ceràmiques comunes. Caldrà datar l'estrat a la fi del principat d'August, o potser en el segon decenni del s. I.

U.E. 2440. Dins la mateixa habitació, a la part més profunda i per sota l'estrat 2439, apareix una petita depressió del sòl geològic a la qual hi va anar a parar un nivell de terra que contenia una quantitat no massa gran de material, suficient, però, per poder-lo datar amb seguretat. Tant pel material de

l'estrat, com pel que es va trobar en el seu damunt, s'ha de datar la seva formació dins el primer quart del s. I de la nostra Era o poc després. Un i altre són contemporanis.

U.E. 2443-A. És el principal estrat de farciment del segon pou excavat a la vil·la, probablement obert en el moment de construir-se la vil·la tardo-augustal i obliterat pocs anys després, amb motiu de la remodelació del conjunt i construcció de la vil·la altoimperial. Amb vistes a la datació del farcit del pou, hem d'assenyalar que tot el conjunt ceràmic i numismàtic se situa dins la primera meitat del s. I, deixant de banda alguns fragments residuals de períodes anteriors, que no ens són útils si volem datar el moment final de l'estrat. Tant el nivell inferior com el superior assenyalen una cronologia idèntica, que no sembla ultrapassar els anys 45/50. Ho confirma, d'una banda, l'abundant presència de sigil·lates aretines o itàliques de dalt a baix del farcit, la més moderna de les quals arriba com a màxim a època de Tiberi/Claudi. Per l'altra, la coexistència d'àmfores que van desaparèixer en els primers anys del s. I (Tarraconense 1 i Pascual 1), amb altres tipus que esdevenen omnipresents a partir dels primers decennis del mateix segle (Dressel 2/4, Dressel 8 emporitana, etc.). Finalment, els fragments de sigil·lata de la part superior (una d'elles, marbrada), típics del període d'esplendor de la producció; és a dir, del temps de Claudi-Neró. Però el que rebla de manera contundent aquesta cronologia són les set monedes que van aparèixer a diferents nivells del farcit. Les dues de Claudi, noves i poc gastades per la circulació, s'hi degueren posar poc temps després de ser encunyades. Els cinc asos d'Empúries, poc circulats, tots de la mateixa emissió, amb les contramarques del dofi i DD a l'anvers (Sèries 25 o 26 de Villaronga), també van ser encunyades en temps de Calígula-Claudi.

Tot el material confirma, per tant, l'obliteració del pou en un moment molt pròxim i sens dubte anterior a l'any 50 amb terres provinents d'una escombrera que s'hauria anat formant en el decurs dels 20 o 25 anys precedents i que té el seu paral·lel més clar a l'estrat més profund de les escombreres del sector 2 (U.E. 2411 i 2412), a poc més de 15 m del pou.

U.E. 2451. Apareix a la banda exterior del mur de contenció o tancament de l'annex de la fase 3b de l'edifici de l'angle sud-est de la vil·la i té el seu equivalent a la part interior amb l'estrat 2084. Una quantitat notable de ceràmiques africanes, comunes, àmfora i fragments residuals de períodes anteriors, permeten datar la seva formació a la fi del s. II o primers anys del s. III.

U.E. 2458. A l'angle sud-est de la vil·la apareix una gran bassa oberta en el nivell inferior de l'espai d'accés al conjunt d'habitacions d'aquella part del jaciment, arran del mur que el delimita. Sembla correspondre en part a l'obertura de la rasa de fundació, tot i que fou remenada més tard i anivellada amb deixalles, terres cendroses i restes d'atuells de ceràmica. El conjunt de ceràmiques africanes és notable, amb el repertori clàssic de la segona meitat del s. II. La resta de material arqueològic, tant ceràmiques comunes oxidades

o reduïdes, algun esquerdís de ceràmica vidriada o els bocins de llàntia, assenyalen indubtablement una datació de la segona meitat o finals d'aquell segle.

CATÀLEG

1. VT-2119. Llàntia relativament sencera; tan sols li manca la nansa (plana), i el bec (llarg i arrodonit). Possiblement està relacionada amb la producció de ceràmica grisa emporitana tardana, tot i que no ho podem confirmar sense una anàlisi de pastes. És una llàntia atribuïble, en principi, a la forma Deneauve I; però està mancada de bec, la qual cosa ens impedeix fer una identificació segura de la forma concreta. La seva pasta és de color gris, tova, farinosa, erosionada i mal cuita, amb restes d'una engalba del mateix color. Malgrat el color i el seu aspecte, no es tracta de la producció itàlica de pasta grisa documentada a Empúries i en altres estrats de la mateixa vil·la dels Tolegassos, llevat que el Ph àcid de la terra del dipòsit hagués deteriorat molt la seva argila fent-li perdre les característiques que li serien típiques.

L'interior del disc està decorat amb punts en relleu, igual que el marge, que està envoltat d'un segon cercle d'oves o perles molt esquematitzades.

És una forma semblant al núm. 209 d'Hayes, que cal situar, amb poca precisió, cap a la segona meitat avançada del s. I aC. (Hayes, 1980, pàg. 46). D'alguna manera, també té certa proximitat a un exemplar de la forma Ponsich 1, trobada en una sitja de l'angle sud-est del fòrum d'Empúries, en un context de la fi del s. II o inicis del s. I aC (Arxé, 1982, pàg. 58, núm. 108), o als exemplars més antics estudiats per Palol, també provinents d'Empúries (Palol, 1948-49, núm. 1 a 4).

2. VT-2096. Part superior d'una llàntia de la forma Deneauve II típica, d'origen itàlic. La banda està decorada amb un seguit de rombs que envolten el disc central i, el bec, amb els dos colls de cigne gairebé inherents a la forma. Argila de color rosat, dura, ben depurada i molt fina.

En tenim nombrosos paral·lels a Empúries, publicats per J. Arxé fa una quinzena d'anys (Arxé, 1982, fig. XXV). Un altre exemplar de Tolegassos potser es podria datar a la transició entre els segles II i I aC tot i que tipològicament hauria de ser més tardana (Casas & Rocas, 1983, núm. 51). En general, la forma perdura fins a inicis del s. I dC, amb poques variacions.

3. VT-2411. Exemplar d'excel·lent qualitat provinent de la part més profunda de les escombreres del sector 2 de la vil·la. Forma Deneauve IV-A antiga, d'inicis del segle primer de la nostra Era. Pasta de color beix, molt fina i depurada, sense impureses que es puguin veure a primer cop d'ull. El motlle a partir del qual es va fer el disc era pràcticament nou, gens gastat, i el procés de separació del disc de la matriu es va fer amb cura, quan ja s'havia assecat prou l'argila que formava la part superior del llum d'oli, ja que no s'observa

cap deformació ni desgast a la decoració, que sol produir-se quan se separa la peça del motlle quan encara l'argila és massa fresca.

La decoració, malauradament perduda en la seva major part, no conté un motiu massa habitual a casa nostra, però no per això menys conegut. Es tracta d'una representació de la Fortuna, amb la cornucòpia plena de fruits. En algunes de les versions apareix amb un timó de nau al seu davant, en el nostre cas, perdut. Però també és possible que la figura es trobés dempeus, sense cap altre complement. Ens fa pensar en alguns dels exemplars publicats per Bailey l'any 1980, però també és possible que correspongui a la llàntia 287 de Deneauve (Bailey, 1980, Q 945 a 947; Deneauve, 1969, núm. 287).

Sens dubte prové d'un taller itàlic que caldria datar *grosso modo* dins el s. I dC. Si bé la decoració s'hauria de datar entre els anys 40 i 80 de la nostra Era, tant la forma de la llàntia com el context en el qual es va trobar a la vil·la no ofereixen cap mena de dubte a l'hora de situar-la amb força precisió a la fi del regnat de Tiberi; en qualsevol cas, abans de l'any 40/45.

4. VT-2411. Llàntia itàlica quasi sencera, de la forma Deneauve IV-A, trobada a l'estrat més antic de les escombreres, datat entorn el 25-40. L'argila, tonalitat i característiques morfològiques de l'atuell són idèntiques a les de l'exemplar anterior, tot i que el cavall que forma el motiu decoratiu del disc es troba més gastat, potser a causa de la seva obtenció a partir d'un motlle no tan perfecte com l'altre. El cavall rampant sol aparèixer en els discs de llànties de volutes de mitjan i segona meitat del s. I. Un exemplar publicat per Bailey (Q 810) presenta un motiu idèntic, i es data entre els anys 50 i 80 (Bailey, 1980, p. 144). No obstant això, cal tenir en compte que es tracta d'un llum d'oli de la forma Loeschke I-B, lleugerament més tardana que la Deneauve IV-A antiga. L'altre autor en recull un exemplar que podem considerar idèntic al nostre, també sobre una llàntia de volutes de la primera meitat del s. I (Deneauve, 1969, núm. 346).

5. VT-2411. Un tercer exemplar de la forma Deneauve IV-A, del que tan sols se'n conserva una part del disc i del bec. Producte itàlic trobat a les escombreres (igual que tots els que reproduïm a la mateixa làmina) i, per tant, amb la mateixa cronologia que els dos anteriors i els cinc que comentarem a partir d'ara. L'argila, de color beix grisós, és molt fina i ben depurada, sense que es puguin veure impureses de cap mena. Tot el fragment està recobert d'un vernís molt fi, de color marró o castany d'intensitat desigual, amb tonalitats metàl·liques a la part interior. La decoració està feta a partir d'un motlle quasi nou, i el disc va ser desemmotllat de la matriu amb cura, sense que es puguin observar imperfeccions en el fragment que ens ha arribat.

El motiu decoratiu consisteix en una au (un gall que solia portar una branca de palma a la part del davant). Un paral·lel que sembla correspondre a la decoració del nostre exemplar apareix en una llàntia Loeschke I-B publicada per Bailey, datada entre el 50 i el 80 (Bailey, 1980, Q 825, p. 147), en nombrosos dels exemplars documentats per Deneauve i en un darrer, quasi idèntic però una mica més recent, publicat per Ponsich (Ponsich, 1961, fig. XIII,

núm. 134 i 135). Insistim, però, en la cronologia ben establerta de l'estrat en el qual va aparèixer a Tolegassos.

6. VT-2411. Fragment de disc d'una llàntia itàlica, potser de la forma Deneauve IV-D. Pasta de color groguenc, fina, un pèl rugosa a l'interior de la secció, però ben depurada, de bona qualitat. L'engalba que recobreix el fragment –només per la part externa– és de color taronja, amb clapes marrons, repartit de manera desigual.

La decoració està formada per un seguit de fulles disposades radialment entorn el forat central del disc. És un motiu tan abundant, especialment en els exemplars itàlics del s. I, però també en els africans del s. II, que gairebé no val la pena citar-ne els paral·lels, ja que la llista seria inacabable. Ultra els especímens trobats a la mateixa vil·la dels Tolegassos, ens remetem, de manera general, als repertoris de Bailey i Hayes, on trobem totes les variants i amb cronologies que se situen preferentment entre el primer quart del s. I i mitjan s. II (Casas & Rocas, 1989; Bailey, 1980, p. 86; Hayes, 1980).

7. VT-2411. Fragment de disc, probablement d'una llàntia itàlica de la forma Deneauve IV-D o V-A2. Pasta de color taronja-rosat, molt fina, depurada i dura. Recoberta per dins i per fora d'un vernís de color vermellós, de superfície rugosa (recorda l'aspecte de la T.S. Africana A), però ben repartit i adherit a tot el fragment. La decoració, poc definida –segurament perquè fou feta a partir d'un motlle massa gastat, o potser perquè es va desemmotllar abans que la peça s'hagués assecat prou–, presenta una figura masculina nua, amb un estri a la mà dreta. No en coneixem paral·lels directes.

8. VT-2411. Mig disc d'un exemplar de la forma Deneauve V-A1/Loeschke IV (Walters 614). Pasta de color groguenc, molt fina i depurada, amb petits punts marrons. L'engalba, quasi tota desapareguda, era de color castany i poc adherent. Es conserva la decoració del disc, formada per una corona de llor obtinguda a partir d'un motlle de no massa bona qualitat. Segurament es tracta d'una producció itàlica. La decoració associada a la mateixa forma presenta nombrosos paral·lels arreu, d'entre els quals podem citar, com a més abastables, els recollits per Bailey en el tercer volum de la seva obra (Bailey, 1988, p. 90 i Q 1510), datats a partir de mitjan segle primer i amb perduracions fins ben entrada la segona centúria, o un altre, pràcticament idèntic, provinent d'Empúries i publicat per Palol ara fa cinquanta anys (Palol, 1948-49, núm. 35), amb cronologies de la primera meitat del s. I. Finalment, per ampliar el repertori, citarem un altre paral·lel idèntic, de la regió murciana, datat entorn el segon quart del s. I (Amante, 1993, fig. 12 núm. 58 i pp. 85-86).

9. VT-9411. Fragment de disc decorat, de forma imprecisa, segurament d'una llàntia de volutes del tipus Deneauve IV o V. Pasta de color gris clar, fina, no massa dura i un pèl farinosa. L'engalba que es conserva a la part exterior és de color castany fosc brillant, i s'ha repartit de manera desigual, acumulant-se a les parts més profundes del motiu decoratiu, quedant gastat a les

parts que més sobresurten. De la decoració només en queda la part corresponent als escuts de dos combatents (gladiadors?); d'un d'ells se'n veu el braç i de l'altre la punta de l'espasa. No en coneixem paral·lels idèntics.

10. VT-2411. Part central d'un disc, fragmentada. Pertany al tipus genèric de volutes, però és impossible esbrinar la variant exacta. Pasta de color taronja, força fina i ben depurada. Vernís marró vermellós, espès i repartit amb homogeneïtat. Decoració feta a partir d'un motlle de bona qualitat. Representa una nereida cavalcant un tritó, del qual només se'n conserva la cua (o potser és un brau marí com el de Bailey 1980 Q 886), així com la cama dreta del personatge. El paral·lel de Bailey, citat, es data a mitjan o tercer quart del s. I. El tema ja el trobem a l'estudi de Deneauve sobre les llànties de Cartago, en exemplars de mitjan segle primer, tot i que el personatge està orientat al revés que el nostre, cavalcant cap a l'esquerra (Deneauve, 1969, núm. 449, 451 i 453).

11. VT-2439. Llàntia de volutes fragmentada, provinent d'un dels estrats de fundació de la vil·la tardo o postaugustal. Forma Deneauve V-A, d'inicis del s. I. Pasta de color beix groguenc, fina, depurada i molt dura, tot i que les parets són molt primes. El disc està decorat amb un seguit de fulles radials disposades entorn un triple cercle concèntric que envolta el forat central.

Troblem paral·lels exactes arreu. Podem citar el recull de Bailey (fig. 100), on es reproduïxen exemplars iguals al nostre (Bailey, 1980, Q 831, 760 i 788), amb cronologies que se situen entre la fi del s. I aC i el darrer terç de la centúria següent, o un altre publicat per Amante, que combina la mateixa decoració damunt la mateixa forma, en un context cronològic entre Claudi i els flavis (Amante, 1993, fig. 13 núm. 63 i pp. 88-89).

12. VT-2439. Petit fragment de llàntia de volutes trobat en el mateix estrat que l'exemplar anterior. Repeteix les mateixes característiques de pasta, amb una engalba amarronada molt gastada. Sembla que la podem atribuir a la forma Deneauve V-A, d'inicis del s. I.

13. VT-2439. Bocí de disc d'una llàntia itàlica de volutes. Tan sols conserva una petita part de la decoració, en la qual s'endevina una fulla en forma de cor amb la base al centre del disc. També és un motiu decoratiu molt conegut i representat sovint en llums d'oli del s. I. Un paral·lel idèntic el trobem a Bailey 1980, Q 1008, que l'autor data entre el segon i tercer quart del s. I.

14. VT-2440. Bona part d'una llàntia amb el disc perdut, trobat en un dels estrats postaugustals de la vil·la. Pasta de color beix clar, amb el vernís castany pràcticament desaparegut. Correspon a la forma Deneauve V-A i es data de manera genèrica a començament del segle primer de la nostra Era. Mancant-li la possible decoració del disc, no presenta cap tret especial que valgui la pena comentar.

15. VT-2114. Fragment molt esquifit del disc d'un exemplar itàlic trobat a l'estrat de farciment d'una sitja tardoaugustal. La pasta i la resta del vernís presenten les mateixes característiques generals que els dels especímens anteriors. Pel que fa a la decoració, és idèntica a la que podem observar, més sencera, a la llàntia núm. 8 d'aquest catàleg, ja comentada.

16. VT-2114. Un altre fragment de disc i bec d'una llàntia de volutes provinent de la mateixa sitja. Forma Deneauve IV-A o V-A, sense característiques especials. En el disc s'observa l'extrem inferior del peu d'una figura humana.

17. VT-2114. Meitat del disc i bec d'un exemplar de volutes (Deneauve V-A o C), de pasta taronja clara, fina, ben depurada i homogènia. L'engalba, mal conservada, és de color castany clar i poc adherent. El disc està decorat amb un motiu difícil d'identificar, encara que recorda les panòplies amb armes de gladiador publicades per Bailey l'any 1980, que solen aparèixer en llànties de la forma Loeschcke IIIa/IVa, del segon terç del s. I (Bailey, 1980, fig. 53 i 57).

18. VT-2439. Fragment de vora i part del bec d'una llàntia de volutes. Tan sols conserva una estrella com a motiu decoratiu entre el disc i l'inici del bec. Pel tipus d'argila i les seves característiques d'acabats i envernissat, sembla un producte itàlic.

19. VT-2430. Fragment incomplet del disc d'una llàntia de volutes, decorat amb un altar envoltat d'una corona de llor i un altre motiu que no sabem identificar. L'ara o altar és un tema recurrent en la decoració de moltes llànties, i apareix sovint en escenes mitològiques o religioses, en combinació amb altres motius ben diversos. El trobem associat amb escenes de bacants, amb Fortuna, la Victòria i, en general, sempre que es tracta d'escenes religioses amb sacrificis i ofrenes. La seva presència en llànties del s. I es pot considerar normal i freqüent.

20. VT-2411. Fragment de disc d'una llàntia de volutes decorada amb fulles radials, idèntica al núm. 11 de la mateixa làmina. Ens estalviem de fer cap nou comentari.

21. VT-2439. Meitat del disc decorat amb fulles del mateix estil que la peça anterior, però de majors dimensions. Correspon a una llàntia de volutes (variant desconeguda, però pròxima al tipus Deneauve IV-D o V-C). Pasta de color taronja, força fina, depurada i dura. Vernís de color castany clar, mal conservat. Sembla que cal situar-la cap al segon quart del s. I.

22. VT-2405. Un disc de llàntia de volutes Deneauve IV A, amb un cap de Zeus-Ammon vist de cara, que troba el seu paral·lel en exemplars de la primera meitat del s. I dC. (Ponsich, 1961, núm. 76; Bailey núm. 1907, p. 235).

La pasta és de color groc, ben depurada i fina, tot i que la superfície interior és rugosa al tacte. L'engalba és de color castany molt fosc, però s'ha perdut en bona part de la superfície exterior, l'única que n'estava recoberta. La decoració del disc, d'una qualitat excepcional i molt detallada, va ser obtinguda a partir d'un motlle poc usat. Sens dubte, es tracta d'una peça d'inicis del s. I.

23-24. VT-2411. Fragments de dues llànties d'identiques característiques, pertanyents a la mateixa forma, en aquest cas, del tipus Deneauve V-G. La segona només s'identifica per una de les típiques nanses que portaven a la vora, a la unió entre les dues meitats de la peça. La primera, més sencera, és un exemplar clàssic que representa el tipus genèric. La pasta és de color beix clar, quasi groguenc, molt fina, amb les parets de l'objecte primes, ben depurada i homogènia. El vernís exterior és de color marró clar, més aviat vermellós, repartit de manera regular i força espès, mentre que el de la part interior hi va anar a parar per escolament, i es reparteix de manera desigual, amb moltes parts sense vernís. El marge és corbat, tal com és habitual en aquesta forma.

Pel que fa a la seva cronologia, s'ha establert que correspon a la segona meitat del s. I, però en aquest cas, els dos exemplars van aparèixer a l'estrat més antic de les escombreres del sector 2, que es va formar abans de l'any 50. Potser els haurem de relacionar amb la variant V-E de Deneauve, amb una datació que coincideix amb la del nostre estrat.

25 i 26. VT-2414 i VT-2408. Dos fragments de vora i base de llànties de la forma Deneauve V-E, amb la típica nansa, però amb el marge totalment pla i amb les motlures incises típiques dels especimens del tipus de volutes clàssics. Els contextos en els quals van ser trobats no aporten massa informació quant a la seva datació, ja que, si bé el primer va aparèixer en una sitja farcida dins la primera meitat del s. I, el segon fragment pertany a un estrat de l'escombrera format a mitjan segle segon o, com a màxim, dins el tercer quart de la centúria.

27. VT-2409. Fragment de disc, probablement d'un exemplar de volutes, forma indeterminada, de fabricació itàlica. L'únic tret rellevant és la decoració, mal conservada, però de bona qualitat. Representa un personatge masculí tocant un instrument musical, una flauta doble. El mateix motiu apareix en un exemplar de la fi del s. I o inicis del s. II, signat COPPIRES (Bailey, 1980, p. 179, Q 942).

La llàntia, trobada en un estrat de mitjan segle segon, correspon al s. I, i sembla que l'hem de datar a la primera meitat d'aquell segle.

28. VT-2439. Dos fragments del disc d'una mateixa llàntia de volutes, remarcable per la seva decoració, consistent en un gladiador mirant cap a l'esquerra. L'Argila, típica dels productes itàlics dels primers decennis del s. I, és de bona qualitat, ben depurada i dura, amb el vernís castany mat, poc conservat.

Tot i que el repertori de gladiadors en llànties és relativament extens, es fa difícil trobar paral·lels exactes per al nostre exemplar –la qual cosa tampoc té massa importància–, encara que hem de tenir en compte el gran nombre de variants que trobem relacionades amb la temàtica de les lluites de circ i gladiadors i el fet que, sovint, les escenes amb personatges d'aquest tipus solien fer-se a partir de la combinació de segells diferents. Únicament un, localitzat a Cartago, sembla haver-se obtingut a partir de la mateixa matriu (Deneauve, 1969, núm. 321).

Pel que fa a la seva datació, cal fer notar que va aparèixer a l'estrat de fundació –sota paviment– de l'edifici tardo o postaugustal, en qualsevol cas, anterior a l'any 20. Aquesta cronologia casa bé amb la de l'exemplar de Deneauve, citat.

29. VT-2439. Un altre fragment de disc d'una llàntia itàlica (també de volutes), trobat en el mateix estrat que els fragments anteriors i, per tant, d'inicis del s. I. Té les mateixes característiques de pasta i engalba. La qualitat del motlle, notable, és semblant a la dels altres fragments. Tampoc trobem paral·lels clars per a aquest punxó concret, encara que apareixen figures semblants en llànties de la fi del s. I (Bailey, 1988, Q 2671).

30. VT-2439. Tercera llàntia de l'estrat de fundació de la vil·la d'inicis del s. I. Tan sols conserva una petita part del disc, decorat amb un gladiador dibuixat amb molt detall.

31. VT-2443-A. Bocí del disc d'una llàntia –segurament de volutes clàssica– provinent de l'estrat de farciment d'un dels pous de la vil·la, datat entorn l'any 40/45. Tan sols té l'interès del motiu decoratiu, de no massa bona qualitat i una mica gastat, en el qual s'observa un personatge amb una llança (Mart ?), semblant a un exemplar més tardà publicat per Bailey (Bailey, 1980, Q 1352 i p. 353).

32. VT-2114. Disc d'una llàntia de volutes procedent d'una sitja farcida dins la primera meitat del s. I. La qualitat del motlle a partir del qual es va obtenir la peça és força notable, conservant-se la decoració amb molt detall. Aquesta consisteix en un geni alat, o potser Apol·lo, tocant la lira. L'únic paral·lel idèntic, possiblement obtingut del mateix motlle, el trobem en un fragment de disc sense forma (segurament d'una llàntia de volutes), de Cartago (Deneauve, 1969, núm. 657).

33. VT-2443-A. Fragment corresponent al disc decorat d'una llàntia trobada en el farciment del pou i, per tant, datat amb anterioritat als anys 40/45 de la nostra Era. La decoració, ben detallada, representa una àliga.

34. VT-2439. Llàntia de volutes, forma Deneauve IV-A2 o Loeschcke I-A, d'inicis del s. I (August-Tiberi). Prové dels estrats de fundació de la vil·la tardoaugustal. La pasta és de color taronja clar, molt ben depurada i fina, dura

i de fractura recta. El vernís, molt prim i mal repartit, és de color castany-marró, la major part perdut. La unió del disc amb el bec, amb un canal obert entre el forat central i el del ble, constitueix una variant interessant, però molt coneguda, de la forma (Bailey, 1980. Q 753 a 764).

La decoració del disc també és força coneguda (representa un gall mirant a la dreta, sostenint una branca de palmera), i els paral·lels més pròxims corresponen a la mateixa vil·la dels Tolegassos (vegeu el núm. 5). Si els hem d'anar a cercar més lluny, podem citar-ne un d'idèntic publicat per Bailey i datat en el tercer quart del s. I, cinquanta anys més modern que el nostre exemplar (Bailey, 1980, Q 825, p. 147). Però no n'hem de fer massa cas, ja que el mateix motiu, a bastament repetit, el tornen a trobar en llànties itàliques i nord-africanes del s. II, signades per COPPIRES, GABINIA i LHOSCRI (Bonnet, 1988, fig. 18, 8 i 10).

35. VT-2439. Mitja llàntia de volutes (forma Deneauve IV-A1), provinent del mateix estrat, amb cronologia d'inicis del s. I de la nostra Era. És un producte típicament itàlic i de bona qualitat, tot i que el motlle no era massa nou. El disc està decorat amb almenys dos animals posats entorn el forat d'alimentació. Un d'ells és un cérvol corrent cap a la dreta. El motiu es repeteix en diferents variants i combinacions en llànties de volutes i de disc en el decurs de tot el s. I i II (Bailey, 1988, p. 70). Els exemplars més tardans es relacionen amb productes de COPPIRES, LMADIEC i CCLOSVC. Un dels exemplars antics, de la segona meitat del s. I, en els que en general apareix el cérvol sol o associat amb altres animals, és signat per MYRO (Bailey, 1980, p. 297). Considerem, no obstant això, que el motlle és el mateix que el publicat per Deneauve l'any 1969 (núm. 311), on veiem el cérvol enfrontat a dos grius, tal com apareix a la nostra restitució.

36. VT-2443-A. Llàntia sencera (només li manca el bec), procedent del farciment del pou augustal de la vil·la, amb una cronologia segura que no va més enllà del 40/45. Pertany al tipus Deneauve IV-A1 i fou fabricada en un taller itàlic. Tot i que l'argila era ben depurada i dura, el vernís ha arribat malament, quasi tot perdut. La decoració tampoc és massa ben definida, segurament a causa d'un motlle gastat o a una pressa excessiva a l'hora de separar el disc de la matriu, quan encara no s'havia assecat prou. Tot i això, identifiquen perfectament un gos corrent cap a la dreta. Un motiu molt comú i que sovintreja no tan sols a les llànties, sinó en altres productes decorats del s. I, com és el cas de la sigil·lata sud-gàl·lica.

37. VT-2408. Fragment trobat a l'estrat principal de les escombreres, que es data a partir de mitjan segle segon. És una forma en principi rara, amb el perfil i la nansa típiques de les llànties de disc, però el bec és de volutes. Per les seves grans dimensions, no sembla pertànyer a cap de les variants més habituals dels tipus IV i V de Deneauve, que normalment no solen tenir nansa. Tampoc sembla un producte itàlic. Més aviat l'haurem d'atribuir a la forma Loeschcke IV, amb nansa, que sol datar-se en època clàudia i flàvia (Bailey,

1980. pàgs. 180-183, Q 944-956). La pasta és de color taronja molt clar, fina, de tacte farinós, rugosa i amb un desgredant de mica molt fi. El vernís, quasi tot caigut a causa de la seva poca adherència i a les característiques de la pasta, és de color marró molt clar, quasi taronja. L'única decoració conservada la trobem en el marge, i consisteix en un seguit d'oves impreses a l'entorn, relativament comunes en aquesta forma.

38. VT-1015. Aquest bocí, del que només se'n conserva la nansa i una petita part de la banda, fou trobat a les escombreres del sector 1, que es van començar a formar cap a la fi del s. I i perduren fins ben entrat el s. III, amb una barreja considerable de materials de tot el període. Pertany a una llàntia de disc africana típica, de la forma Deneauve VII-B o VIII-B, que s'ha de datar a partir de mitjan segle segon fins ben entrat el s. III en algunes de les seves variants. És la forma més corrent a Tolegassos, amb excel·lents paral·lels al pou, amb cronologies segures dins el darrer quart del s. II.

L'únic tret remarcable d'aquest exemplar és la senzilla decoració del marge, que consisteix en cercles concèntrics posats a l'entorn.

39. VT-2004. Inclouem aquest esquerdís en el repertori només pel fet de ser l'únic aparegut a Tolegassos pertanyent al tipus Deneauve VII-C amb mugrons a la *margo*. Es va trobar a l'estrat 2004 de les escombreres del sector 2, amb una cronologia força ben establerta dins la segona meitat del s. II o primers anys del s. III. Però sembla un bocí residual, ja que la forma es data preferentment a la primera meitat de la segona centúria.

40. VT-2004. *Firmalampen* o llàntia de canal trobada en el mateix estrat de l'escombrera. Forma Deneauve IX-A o Loeschcke X, que de manera general es data dins la primera meitat del s. II, amb precedents en el darrer quart del segle I. Pasta taronja o rosada, dura i força ben depurada. Sense vernís. Conserva un dels mugrons en el marge, habituals en aquesta forma.

41. VT-2408. Llàntia de canal procedent de l'escombrera, d'un estrat amb datació segura de mitjan s. II. Tan sols se'n conserva una quarta part del disc, suficient per veure el canal i l'inici del bec i un dels dos o tres mugrons que decoraven la *margo*.

42. VT-2408. Un altre fragment trobat en el mateix estrat, sense característiques especials i amb els mateixos trets morfològics de les llànties de canal que acabem de comentar.

43. VT-2408. Llàntia de canal de l'estrat principal de les escombreres, també datat a mitjan segle segon. No té característiques especials, llevat de dos dels tres mugrons que decoraven el marge. La pasta, de color taronja fosc, és dura, no massa fina, però ben depurada i de fractura recta.

44. VT-2004. Base d'una llàntia, probablement de canal, de pasta rosada, fina, dura i ben depurada. Encara conserva part d'una marca doble: ..ASSI al centre i una segona marca il·legible amb els caràcters posats en cercle entorn el punt central.

La marca CASSI apareix en les llànties de canal i es documenta una mica arreu, però especialment a Itàlia i a les zones del Rin i Danubi. El paral·lel més proper a nosaltres prové d'Empúries, i fou publicat per Balil ara fa trenta anys (Balil, 1968, p. 166). La mateixa marca, damunt llànties de les formes Dressel 19 i 28, de disc, s'ha documentat en estrats d'entorn el 125 dC. Museteanu publica nombrosos paral·lels de llànties de canal del taller de CASSI, de Durostorum, amb cronologies de la primera meitat del s. II (Museteanu et al. 1980, p. 289). Malauradament, no podem llegir la segona marca circular, la qual ens donaria més informació sobre el lloc de fabricació.

45. VT-2004. Fragment de disc, totalment pla, d'una forma desconeguda, però segurament pròxima a la Deneauve VII-A / Dressel 21, també documentada a Tolegassos en un estrat de la primera meitat o mitjan segle segon (Casas & Rocas, 1989, pp. 79-80, núm. 23). En el cas d'ara, l'estrat 2004 es data preferentment a la segona meitat del s. II o inicis del s. III.

L'única peculiaritat que val la pena remarcar és la decoració d'estries posades radialment entorn el forat central d'alimentació, delimitades en un extrem i altre per dues bandes circulars en relleu.

46. VT-2408. Petit fragment de la *margo* d'una llàntia de canal atípica. El marge, en lloc de ser bombat i inclinat, és quasi pla, amb un solc que recorria tot l'entorn. L'únic mugró conservat també s'aparta de l'estàndard al qual estem habituats, ja que és més llarg i està decorat en forma d'espi-ga. Potser pertany a un tipus més pròxim al que hem descrit en el número anterior.

47. VT-2420. Llàntia quasi sencera procedent de la unitat estratigràfica 2420, amb una cronologia de cap a la fi del s. II. Forma Dressel 20/Deneauve VII-A. Argila de color taronja, dura, no massa fina, però ben depurada, sens dubte d'origen nord-africà. Vernís castany fosc, amarronat, força espès i repartit de manera irregular. Sembla que el disc no estava decorat, tot i que un motiu ben petit hauria haver pogut ocupar l'espai central que no s'ha conservat. *Grosso modo*, la forma es data a partir de mitjan segle II, però en aquest cas podem limitar aquesta cronologia cap al darrer quart de la centúria, partint del context en el qual es va trobar.

48. VT-2420. Exemplar gairebé sencer de la forma Dressel 20/Deneauve VII-A, trobat en un context de la fi del s. II. Conserva el solc i els dos punts a la unió del bec amb el recipient, però no té cap tret que la faci especialment interessant ni que pugui ajudar a conèixer el lloc de fabricació. En qualsevol cas, l'argila de color taronja, poc porosa, fina i un pèl rugosa al tacte, denoten un origen nord-africà.

49. VT-2408. Un altre especimen de la forma Dressel 20/Deneauve VII-A provinent de l'estrat 2408 de les escombreres i datat cap a mitjan segle II o tercer quart. La qualitat no és, en general, massa bona. Petit, rabassut, de parets exageradament gruixudes en comparació amb la capacitat i mides de l'atuell. La pasta és poc depurada, més aviat grollera, gens fina al tacte i, el vernís, de color castany i marró amb diverses tonalitats. La decoració de la banda es compon d'un senzill cercle d'oves posades al seu entorn, fetes d'una manera poc destra. A l'interior del disc, encara s'hi pot veure una part del motiu principal, que interpretem com quatre fulles o branques posades en creu. Els parel·lels de la forma a Tolegassos provenen del pou principal, en un context del darrer quart del s. II.

50. VT-2408. Llàntia de la forma Dressel 20/Deneauve VII-A apareguda en un context de començaments de la segona meitat del s. II. Conserva íntegra la meitat superior i la nansa. El bec, trencat, permet identificar la variant de la forma. Tant a la unió del bec amb el disc, com en la d'aquest amb la nansa, apareixen impresos dos petits punts, molt habituals en aquests tipus de llànties.

En el disc hi ha dos forats, el central d'alimentació i un altre més petit, per a l'entrada d'aire. La decoració, sencera, representa un ós corrent cap a la dreta. Es va fer a partir d'una matriu força nova, tot i que el punxó no té la definició dels que hem vist en les llànties del segle primer. L'ós és un motiu recurrent, força habitual a les llànties decorades en qualsevol moment de l'Alt Imperi. Els parel·lels serien inacabables. Bonnet en documenta alguns, Bailey també en reproduïx un nombre força elevat en les seves obres i, a Tolegassos, ja l'havíem trobat en una llàntia de disc a les escombreres del sector 1, entre la fi del s. I i inicis del s. III (Bonnet, 1988, fig. 20; Bailey, 1980, fig. 77; Bailey, 1988, fig. 86; Casas & Rocas, 1989 núm. 21).

51. VT-2004. Meitat superior d'una llàntia de disc, genèricament de la forma Dressel 20 o Deneauve VII-A. No té nansa ni bec, la qual cosa no impedeix identificar la forma. La pasta, típica dels productes nord-africans, és de color taronja rosat, molt semblant a la que veiem a la sigil·lata Africana A o a la ceràmica africana de cuina. El vernís o engalba, molt prim, és de color castany amb clapes marrons, força desigual en una banda o altra de la peça.

L'única decoració d'aquest llum d'oli, extremadament senzilla, la trobem en el disc central, i consisteix en una banda o cercle de fulles impreses que envolten el forat central –desplaçat cap a la nansa– i arran del forat secundari, més petit.

Per no haver d'anar més lluny, la podem comparar amb la banda decorada d'una llàntia de l'estrat 2080 del pou de Tolegassos o amb la que veiem a la *margo* d'un segon exemplar trobat també en el mateix estrat i datats de manera fiable en el darrer quart del s. II (Casas & Rocas, 1989, núm. 4 i 14). Aquesta cronologia coincideix exactament amb la de l'estrat 2040, del qual prové la llàntia.

52. VT-2408. Meitat posterior d'una llàntia de disc, en principi, de la mateixa forma que les anteriors. Es va trobar a l'estrat immediatament inferior al de l'exemplar 51, datat, com hem repetit sovint, a partir de mitjan segle segon. Aquesta peça, a la qual atribuïm un origen nord-africà, no presenta trets especials, llevat de la decoració, molt perduda, però que es pot identificar com l'extrem superior de dues cornucòpies entrallaçades i posades de cap per avall.

Per no haver de recórrer una altra vegada als paral·lels de Tolegassos, citarem els de Bonnet, que apareixen en llànties de disc signades per CIV-NALEX (Bonnet, 1988, p. 53 i fig. 20).

53. VT-2408. Fragment de disc decorat d'una llàntia de la forma Dressel 20, segurament d'un taller situat al nord d'Àfrica. És especialment interessant la decoració, molt depurada i feta amb un motlle molt poc usat. Representa un personatge barbut, de perfil, segurament un negre. Malgrat l'extens repertori de personatges i busts que apareixen en els estudis i catàlegs de llànties, no hem localitzat cap paral·lel per al nostre exemplar, que haurem de datar cap a mitjan del s. II.

54. VT-2408. Llàntia de disc, fragments corresponent a la vora i una part de la decoració central. Exemplar africà elaborat amb argila de color rosat, molt dura i força ben depurada. El vernís és de color marró-vermellós, espès i ben repartit. La decoració ja l'havien vist una altra vegada a la vil·la de Tolegassos: Leda i el cigne, tema de la mitologia clàssica a bastament repetit i representat en llànties de l'Alt Imperi, amb punxons i motlles de qualitat molt diversa. En el nostre cas, la matriu a partir de la qual es va obtenir la peça deuria ser força gastada, si fem cas de la poca definició que té el dibuix.

Palol va recollir-ne un exemplar d'Empúries, damunt una llàntia de volutes Deneauve V-A de mitjan s. I (Palol, 1948-49, núm. 42). Bailey publica tres versions de la decoració, en diferents escales de qualitat, però gairebé sempre amb els mateixos trets característics (Bailey, 1980, fig. 4). El tornem a trobar en llànties del nord d'Àfrica a partir de començament del s. II (Ponsich, 1961, núm. 54, p. 49), a Cartago (Deneauve, 1969, núm. 698 i 702), en productes signats LMVNPHILE, MVNTREP i C.OPPI.RES, de mitjan del s. II (Bonnet, 1988, fig. 14, núm. 8 i 10) i, finalment, a Tolegassos, en una sitja farcida cap a mitjan segle segon (Casas & Rocas, 1989, núm. 19).

55. VT-2408. Fragment de base d'una llàntia de forma desconeguda, però que considerem de disc, ateses les característiques de la seva pasta i l'estrat on va aparèixer. D'altra banda, la marca conservada presenta els caràcters dels punxons del segle II.

Es llegeix amb dificultat, i no sabem si la transcripció que n'ofereim és la correcta, ja que ha quedat molt esborrat. Possiblement hauríem de llegir (ex ofi)/LFHORTE/(nsi), que havíem trobat dues altres vegades a Tolegassos, en llànties de la forma Dressel 20/Deneauve VII-B (Casas & Rocas, 1989, pàg. 77).

56. VT-2408. Quasi mitja llàntia de la forma genèrica Dressel 20/Deneauve VII-B, de disc, que permet associar forma/decoració/marca. La pasta és de color taronja o rosat, típicament nord-africana, fina, molt dura i ben depurada. El vernís que recobreix la peça per l'exterior (a l'interior només hi ha arribat en part per escolament), és de color marró vermellós, molt prim, amb clapes més fosques i altres quasi taronja.

Distingim dues franges de decoració, una a la *margo* i l'altra en un cercle exterior al disc central. És possible que el mateix disc també anés decorat, però no s'ha conservat. En el marge, la decoració és una de les més habituals: una franja d'oves profundament impreses. A la franja entre el marge i el disc trobem una senzilla decoració de sècs paral·lels. Un i altre motiu, i ambdós combinats, reapareixen a Tolegassos en una llàntia de la mateixa forma signada per ATILIANI, a l'estrat 2080 del pou, del darrer quart del s. II. Però no hem de limitar-nos a aquest paral·lel tan pròxim, ja que arreu en trobem centenars, sempre en contextos dels segles II i III. Amante el documenta sobre llànties Loeschcke VIII/Dressel 20, idèntica a la nostra, que data en general dins el s. II (Amante, 1993, fig. 20, núm. 93 a 95, pp. 107-109).

La marca està trencada, però podem llegir perfectament (mnoviu)STI, possiblement el taller que més apareix a la vil·la. La marca apareix en el s. I en llànties de volutes (Ponsich, 1961, p. 73). A partir d'inicis del s. II s'estén i la trobem a la forma Deneauve VII-A/Dressel 20 i Walters 95, tot i que no és exclusiva de la forma, ja que també apareix a la base de les Deneauve VII-B i X-B i és ben corrent durant tota la segona meitat del s. II en tallers que, com es constata a Tolegassos, també utilitzaven la fórmula genèrica EX OF, com ens fa saber Pavolini. *Novius Iustus* va treballar entre els anys 120 i 180, probablement a l'Àfrica Proconsular (Balil, 1968, p. 173; Pavolini, 1986, pàg. 150), tot i que Pavolini considera que aquesta cronologia s'ha de reduir entre el 150 i el 180, datació que casa més amb els fragments de Tolegassos (Bailey, 1988, pàg. 99).

57. VT-2004. Llàntia quasi sencera, només li manca el bec i mitja nansa. Forma Deneauve VIII-B, de la segona meitat del s. II i, possiblement, del primer quart del s. III, cronologia que coincideix amb la de l'estrat en el qual es va trobar. Pasta de color taronja clar o beix, poc dura, farinosa, amb minúsculs punts de calç i nòduls de color marró cremat, també de mides insignificants. Sembla que el vernís que la recobria tenia un color castany o marró clar, però quasi tot s'ha perdut a causa de l'erosió i de la textura de l'argila, que no ha permès una bona adherència.

El marge està decorat amb un motiu de sècs paral·lels, molt corrents a les llànties de disc a partir de mitjan segle segon i tota la segona meitat. En el disc hi ha un motiu més complex: una cursa amb un personatge conduint una biga (almenys es veuen dos cavalls). Sembla que podem identificar aquest motiu (però no el punxó), amb un dels que publica Bailey, tot i que en aquell cas pertany al darrer terç del s. I (Bailey, 1980, Q 786, pàg. 137). El nostre és, almenys, cent anys més modern.

En el fons extern conserva una marca quasi esborrada. Per tant, la lectura que en fem no és segura. Hi veiem un EMOS o quelcom semblant, amb les lletres de mides més grans del que sol ser habitual. Però no apareix a cap repertori conegut, la qual cosa referma els nostres dubtes pel que fa a la correcta transcripció. Tant se val; és impossible llegir amb fiabilitat una marca pràcticament esborrada.

58. VT-2002. Exemplar quasi sencer. Deneauve VII-B/Dressel 20 típica. Pasta de color taronja, dura i ben depurada. Vernís marró-castany, repartit de manera irregular. El motlle no era massa ben depurat, la qual cosa ha fet que la decoració del disc no tingui una definició prou bona. En general, les parets de la peça són bastant gruixudes i la nansa robusta, trencada per la meitat.

La *margo* està decorada amb òvuls o ferradures impreses profundament, però amb poca definició en el detall. En el disc, hi veiem un bust amb cabells llargs, un cap alat que potser caldrà identificar amb una gorgona. La indefinició del dibuix tal com ens ha arribat fa difícil reconèixer amb exactitud el motiu. Tampoc ajuda a trobar paral·lels al motlle.

59. VT-2408. Un exemplar més procedent de l'estrat principal –i més ben datat– de les escombreres de la banda de llevant de la vil·la. És la meitat posterior d'una llàntia de disc, de la forma genèrica Deneauve VII o VIII, que datarem a l'engròs cap a mitjan del s. II, tenint en compte el context cronològic en el qual va aparèixer.

La pasta és de color taronja rosat, africana, dura i ben depurada, malgrat uns pics de calç molt petits. El vernís és d'un color marró clar quasi vermell, homogeni, ben repartit i d'una adherència extraordinària.

A part de dos punts impresos a banda i banda de l'inici de la nansa, i dels dos solcs que recorren aquesta des de la seva base fins al punt més alt, només queden restes de la decoració del disc, malmesa, però reconstruïble. Hi veiem un cap de lleó, tan habitual a les llànties de disc del segle segon, que seria avorrit citar tots els paral·lels que s'han publicat fins ara. En podem trobar un recull prou extens i ben datat a les obres genèriques de Bailey i Bonnet (aquesta última amb una reproducció gràfica força precària), amb cronologies de la segona meitat del s. I, clarament anteriors al nostre exemplar (Bailey, 1988, pàgs. 66-68 i 303-304; Bonnet, 1988, fig. 19 i 20).

60. VT-2002. Mig disc d'una llàntia de la forma Deneauve VIII-A, sense trets especials, ja que ni anava decorada ni conserva la base en la qual podia haver-se imprès la marca del taller. La pasta és de color rosat, idèntica a la que trobem sempre a les ceràmiques africanes de cuina, de patina cendrosa o de vora fumada. El seu origen nord-africà és indiscutible. El vernís, en general, té el mateix color que l'argila, tot i que en alguns indrets –especialment en el disc– ha agafat un color castany a causa dels efectes de la cocció. Tot ell és molt prim i lluent, igual que el d'alguns exemplars de ceràmica africana de patina cendrosa.

La seva cronologia és poc precisa, entre la segona meitat del s. II i primer quart del s. III.

61. VT-2002. Fragment pràcticament sencer de la part superior d'una llàntia de volutes, forma genèrica Deneauve VII/Dressel 20. Pasta de color taronja, dura i força ben depurada, de fractura recta. Engalba o vernís de color marró clar, irregular i mal conservat. No anava decorat. En el disc només hi veiem el forat que servia per omplir d'oli l'*infundibulum* i el forat de respiració. La seva datació és tan poc precisa com la de l'exemplar anterior, i més tenint en compte que es va trobar en un estrat d'abandó de la vil·la, la cronologia del qual és força laxa, amb una barreja considerable de materials del segle II i primera meitat del tercer.

62. VT-2002. Ens trobem en una situació semblant a la que hem vist quan comentàvem els dos darrers especimens. No podem datar la peça si ens fiem de la cronologia laxa de l'estrat, tot i que particularment ens decanem per una data situada entorn el darrer quart del s. II. Es tracta del disc d'una llàntia de la forma Deneauve VII-A/B típica o Loeschcke VIII, amb els dos punts impresos a la unió del bec amb el disc, i la pasta és de color taronja, sens dubte nord-africana, dura i força ben depurada. El vernís, de color taronja fosc, s'ha conservat malament.

L'única decoració del disc, amb el forat situat en el seu centre geomètric, és una banda d'estries o solcs radials, fins i impresos profundament.

63. VT-2408. Dos fragments d'una mateixa llàntia d'una variant interessant de la Deneauve VII-C. De fet, és l'única d'aquesta forma documentada a Tolegassos, tot i que el tipus és molt conegut. És la llàntia de disc típica, amb el bec rodó, però decorada amb dos mugrons rectangulars a la *margo* que interrompen una sèrie de perles o ferradures posades al voltant. La pasta és de color taronja, no massa dura i gastada. La peça, en realitat, està molt erosionada. El vernís tampoc s'ha conservat massa bé, i la major part ha caigut. El que queda és de color marró clar.

La datació de l'estrat, que coincideix amb la que diferents autors atribueixen a aquest tipus de llàntia, se situa a mitjan segle segon, o en el seu tercer quart.

64. VT-2458. Fragment de disc i bec d'una llàntia de volutes procedent d'un dels estrats relacionats amb la construcció i activitat de la fase IIIb, de les darreries del s. II o inicis del s. III. Forma Deneauve VII-A. Pasta de color taronja i bastant dura, amb petits punts de calç. Vernís poc conservat, de color marró clar. Fractura recta.

65. VT-2408. D'aquesta llàntia, trobada en un dels estrats més ben datats de les escombreres orientals de Tolegassos, se'n conserva sencera la base, però la part superior gairebé s'ha perdut tota. La pasta és de color beix grisós, no massa dura, farinosa al tacte, però ben depurada i fina. La fractura és molt gastada. El vernís és de color marró xocolata i ha quedat erosionat a gairebé tota la superfície de la peça, tot i que es conserva relativament bé, espès i molt adherit, a la part que ens ha arribat del disc i a la *margo*.

En el disc queden restes d'un motiu decoratiu que interpretem, de moment, com els extrems de dues cornucòpies de cap per avall entrelaçades, com les que veiem en els repertoris de Bonnet i Bailey (Bonnet, 1988, fig. 20; Bailey, 1988, fig. 62).

A la base apareix la marca de fàbrica COPREST amb una O o cercle a la base, una variant interessant, inèdita per a nosaltres, del taller de *C. Oppius Restitutus*, que apareix gairebé sempre com COPPIRES, tal com veurem més endavant.

66. VT-2408. Un exemplar més de la forma Dressel 20 o Deneauve VII-A; una llàntia de disc de la qual tan sols se'n conserva el bec. En principi, sembla un objecte nord-africà, amb la pasta de color taronja intens, dura, força ben depurada, tot i que de tacte rugós. El vernís, poc adherent, és de color marró clar. De manera general, es data a la primera meitat del s. II, encara que té l'origen a les darreries del s. I. El context en el qual es va trobar cal situar-lo cap a mitjan segle segon o tercer quart.

67. VT-2408. Fragment d'un llum d'oli de la forma Deneauve VII, o llàntia de disc. La pasta és de color rosat, fina, ben depurada i amb minúsculs punts de calç. La fractura, recta i rugosa. El vernís és de color taronja, com el de les sigil·lates africanes, espès, ben repartit, homogeni, força gruixut i ben adherit a tota la superfície exterior del fragment conservat. A l'interior no n'hi ha. En el punt d'unió de la nansa amb el disc apareixen dos pics impresos a una banda i altra de l'agafador, el qual també està decorat de dalt a baix amb els dos sècs quasi paral·lels que trobem quasi sempre a les llànties de disc.

La decoració principal del disc, fragmentada, es va fer amb un motlle poc usat, i el punxó fou imprès profundament a la matriu. Representa un marrà o un boc mirant cap a la dreta, amb un detall generalment poc habitual en els especímens nord-africans del segle II que arriben a casa nostra. Bailey documenta el mateix motiu, fet amb un motlle totalment diferent, en llànties signades per GABINIA i COPPIRES, donades a conèixer inicialment per Ponsich (Bailey, 1980, pàg. 80). Un exemplar que podem considerar idèntic, però amb l'animal mirant a la dreta, potser a causa d'una còpia del motlle original, apareix en una altra peça publicada per Bailey en el tercer volum de la seva obra, de la forma Loeschcke VIII i datada a l'engròs en el segle II (Bailey, 1988, Q 2907).

68. VT- 2408. Fragment sense forma ben definida, tot i que es tracta de manera evident d'una llàntia de disc del tipus Deneauve VII. Les seves característiques són molt semblants a les de la que acabem de veure. Pasta de color rosat, no tan fina, rugosa al tacte, amb petits punts de calç i altres de color negre o marró. El vernís també és de color taronja clar i lluent, com el de les sigil·lates africanes, però força erosionat a causa del desgast de la mateixa llàntia. Per dins no estava envernissat.

La decoració, senzilla, es va fer amb un motlle molt gastat i el seu detall és poc clar. En el disc apareixen sis fulles o branques de palma posades radial-

ment (només se'n veuen tres) i, a la *margo*, les perles que són tan corrents a les llànties de disc, tot i que el motiu s'origina ben bé a inicis del s. I

La decoració de branques de palma també sovinteja a les llànties de disc durant el període de màxima difusió de la forma, però també abans. Bailey presenta aquesta decoració en el disc d'una Loeschcke VIII d'inicis del període Antoní o, més genèricament, a mitjan s. II; un segon exemplar, amb les branques més estilitzades, és signat per CLOLDIA (Bailey, 1980, Q 1335, pàgs. 343-344).

69. VT-2408. Base incompleta d'una llàntia, probablement de disc, signada MNOVIVST. Pasta de color taronja clar, amb petits grans de calç en la seva composició i minúsculs punts de mica. La textura de la superfície és rugosa. El vernís, de color taronja fosc, només recobreix la superfície exterior. La datació de la marca, que coincideix amb la de l'estrat, cal situar-la cap al tercer quart del s. II.

70. VT-2004. Nansa d'una llàntia de disc, sense cap altre interès que la decoració de cercles que podem observar en la meitat inferior i posterior. Per altra banda, es fa evident que la peça es va fabricar a partir de dos motlles diferents que no casaven entre ells, ja que la part superior és més ampla que la de sota.

La pasta és de color taronja molt clar, pigallada de punts de calç, rugosa a l'interior de la peça i de fractura recta, però també rugosa al tacte. El vernís només recobria l'exterior i no s'observen restes d'escolament a dins. Tot ell és de color marró molt clar, o taronja fosc; prim i repartit de manera homogènia. No és freqüent –però tampoc estrany– trobar nanses decorades amb cercles impresos. A Tolegassos en tenim altres paral·lels, ja publicats, en els quals aquesta decoració s'estén també per sota el bec (Casas & Rocas, 1989).

Quant a la seva datació, tot i que l'atuell pot ser més antic, va aparèixer en un context de les darreries del s. II o, com a màxim, inicis del s. III.

71. VT-2408. Gairebé mitja llàntia de disc, forma genèrica Deneauve VII, que probablement prové d'un taller africà. La pasta en té totes les característiques. Rosada, fina, ben depurada, amb petits punts de calç i alguns nòduls foscos i brillants. El vernís és de color taronja fosc, amb clapes clarament marrons.

No s'ha conservat la decoració del disc, però sí una part de la marca de la base, en la qual podem llegir COPP(ires), un dels tallers més representats arreu, però que encara ofereix dubtes per a la seva localització. D'aquesta marca en trobem un extens repertori a les obres de Bailey, Bonnet i Amaré, per citar les més representatives (Bailey, 1980, fig. 108; Bonnet, 1988, fig. 58-61; Amaré, 1988, pàg. 106).

Ponsich insinua que el seu origen caldria cercar-lo a la Campània (Ponsich, 1961, pàg. 71); mentre que Hayes apunta un possible origen nord-africà, encara que admet que també podria ser italiana (Hayes, 1980, pàg. 272).

Balil és partidari de situar el taller al nord d'Àfrica (Balil, 1968, pàg. 168). Bonnet no gosa atribuir-li un lloc de fabricació segur, tot i que admet que la major part dels exemplars que ha estudiat provenen de la zona de Tunísia. És clar que també assenyala que la major part dels exemplars itàlics no han estat catalogats i això podria ser la causa de la visió esbiaixada de la qüestió. Bailey, finalment assenyalava l'any 1980 que *C. Oppius Restitutus* va ser el fabricant de llànties més prolífic de la península Itàlica, amb el taller situat a tocar Roma, fabricant làmpades de diverses formes des de la fi de l'època flàvia fins inicis dels Antonins (Bailey, 1980, pàg. 99).

És possible que el tràfic i intercanvi de motlles, o la seva còpia a partir de les llànties que es podien trobar al mercat –i això explicaria la pèssima qualitat de la decoració d'alguns exemplars i el fet que a vegades no casin les meitats superior i inferior en moltes peces– es trobi a l'origen de l'aparició de la marca COPPIRES una mica arreu, tot i que es podrà argumentar de manera lògica que en cas de còpia d'un motlle signat, el taller n'hauria esborrat la marca o l'hauria canviat per la signatura pròpia. Potser per aclarir la qüestió hauríem de recular fins al tercer quart del s. I per anar a cercar els precedents en el taller itàlic d'OPPI, que alguns autors han volgut relacionar amb COPPIRES, tal com vàrem comentar més extensament en una altra ocasió (Alaminos, Casas & Rocas, 1989, pàgs. 120-121). En qualsevol cas, per a nosaltres la discussió encara està oberta.

72. VT-2408. Fragment d'una llàntia de disc, forma genèrica Dressel 20 o Deneauve VII. Pasta de color beix marró, molt dura i ben depurada, amb petits punts de calç i mica. Fractura recta. El vernís és de color castany fosc, repartit de manera homogènia a tota la superfície i ben adherit.

El motlle deuria estar molt usat i gastat, ja que el motiu decoratiu del disc està molt esborrat, tot i que el vernís el recobreix totalment. Consisteix en dues fulles o branques de palma posades dretes, una al costat de l'altra. Retrobem un motiu idèntic en llànties de la forma Bailey Q1854, d'entre el 175-225, i una Loeschcke VIII, africana, signada AVGENDI, també dels anys 175-225 (Bailey, 1988, fig. 121). Hayes recull un seguit de llànties de disc, de la mateixa forma, amb el mateix motiu decoratiu –potser més estilitzat en algunes ocasions– amb cronologies indefinides dins el s. II o de la seva segona meitat per als exemplars nord-africans, un d'ells amb la marca L FABRIC ACI... (Hayes, 1980, núm. 246, 272 i 274). Dues llànties de disc provinents d'Empúries, conservades al Museu Arqueològic de Girona, contenen el mateix motiu decoratiu, tot i que no tan esborrat (Palol, 1948-49, núm. 69 i 71). Ampliant el seguit de paral·lels (mateix motiu damunt la mateixa forma), hem de citar els publicats per Deneauve (un d'ells signat per AGRI) i per Ponsich (també signats per AGRI i LVCCE), sobre llànties del seu tipus III B1 (Deneauve, 1969, núm. 790 i 833; Ponsich, 1961, fig. XI, 256). Tots pertanyen a la forma Dressel 20/Loeschcke VIII, Deneauve VII-A/B. Una cronologia per a la segona meitat no avançada del s. II casa millor amb el nostre exemplar, tenint en compte el context estratigràfic en el qual va aparèixer.

73. VT-2002. Mig disc d'una llàntia Loeschcke VIII/Deneauve VII-B. La peça es va coure excessivament, la qual cosa ha fet que la pasta hagi adoptat un color gris verdós. És dura, compacta i ben depurada, amb petits punts de calç. El vernís, conservat arreu de la superfície, és de color marró fosc, prim, però ben repartit i adherent.

La decoració del disc no té un detall massa clar, a causa de la seva obtenció a partir d'un motlle gastat en excés. Es veu una branca de palma de cap per avall i, a la seva dreta, dos cercles (dues corones de llor?) a dalt i a baix del forat central. Suposem que a la part del disc que no s'ha conservat hi havia una segona branca de palma igual que la primera.

Un motiu idèntic (hom diria que sortit del mateix motlle), apareix en el repertori de Bailey, en una llàntia Loeschcke VIII signada LMSV (*L. Munatius Successus*), provinent d'El Djem, que l'autor considera de les darreries del s. I o inicis del s. II (Bailey, 1988, Q 1207bis). Un altre es va trobar a Empúries i apareix sobre una llàntia de la mateixa forma (Palol, 1948-49, núm. 70). Més exemplars apareixen a l'obra de Ponsich en llànties del grup III b1 (fig. XXI, 268), i Deneauve, també en una llàntia de disc típica (núm. 792). El context de l'estrat 2002 de les escombreres de Tolegassos assenyala una datació imprecisa d'entre les darreries del s. II i primera meitat del s. III.

74. VT.1015. Fragment d'una llàntia de disc, del tipus genèric Dressel 20 o Deneauve VII-A/B, apareguda a l'estrat 1015 de les escombreres occidentals de la vil·la, datat entre els darrers anys del s. I i la segona meitat del s. II, sense que es pugui precisar més a causa de la gran barreja de materials diversos que contenia l'estrat.

La pasta és de color taronja clar, fina i ben depurada, farinosa al tacte, potser a causa del desgast sofert com a conseqüència del ph àcid del terra de l'estrat. El vernís, que s'endevina de color taronja fosc, gairebé ha desaparegut, pel mateix motiu.

El disc està decorat amb un geni amb un arc amb fletxa i una massa. El mateix motiu reapareix a Tolegassos en un fragment de la U.E. 2004, de la segona meitat avançada o finals del s. II. Un extens repertori, amb totes les variants possibles, apareix en el treball de Bonnet que hem citat tantes vegades abans. Aquesta autora constata, entre altres coses, la presència d'aquest motiu originat a partir d'un únic motlle copiat i reproduït innombrables vegades, en llànties signades LMVNSVC, MNOVIVSTI, CCLOSVC i, possiblement, COPPIRES. Assenyala, a més, que no sempre coincideix la part superior amb la inferior de la llàntia i que les diferents signatures que apareixen a la base són a causa de l'intercanvi o còpies de motlles: Un taller aprofitava una còpia del motlle superior i feia la meitat inferior de la llàntia amb el motlle propi, signat (Bonnet, 1988, pàgs. 36-37 i fig. 11).

La popularitat del geni amb la massa i l'arc deuria ser molt gran, tenint en compte que a causa de la proliferació de còpies de llànties fetes amb motlles originals, i noves còpies d'aquestes còpies, i així successivament, va fer que a la llarga el motiu original s'anés desdibuixant i que la massa es convertís en una xarxa, una mena de bossa i, finalment, un conill (reproduït aquest

últim a Bonnet, 1988, fig. 11-5). Aquesta mateixa evolució es constata en els exemplars publicats per Bailey, que, a partir de la llàntia sobre la qual es troba, l'autor data entre el 40-90 dC tot i que un tercer exemplar, del tipus Dressel 20 i d'origen itàlic, té una datació coincident amb la del nostre (Bailey, 1980, Q 908, 909 i 1293). Reapareix, idèntic, en una peça de Mauritània del s. II (Ponsich, 1961, núm. 256), i a Cartago, també sobre la mateixa forma (Deneauve, 1969, núm. 433 i 435).

75. VT-2002. Fragment de base d'una forma indeterminada. Pasta de color beix clar, fina, farinosa, molt erosionada. Aparentment, ben depurada. El vernís ha caigut tot. A la base, conserva quasi sencera la marca, en la qual llegim MARC/CI en cursiva. No hem trobat l'origen d'aquest taller, però el tipus de lletra cursiva és el mateix que apareix en altres llànties del darrer quart del s. II i especialment a la primera meitat del s. III. Potser el mal estat de la peça impedeix una lectura correcta i l'hauríem d'identificar amb el taller de MAVRICI, que trobem, també en cursiva, en llànties del tipus VII-B i VIII-B de Deneauve (1969, núm. 821 i 913).

76. VT-2002. Nansa i part posterior del disc pertanyent al tipus Deneauve VII-A/B o Loeschke VIII. Pasta de color taronja clar, amb petits punts de calç, però ben depurada; relativament dura, erosionada a causa de la composició àcida de la terra de l'estrat. El vernís sembla de color marró fosc o castany, però ha desaparegut quasi tot.

No sembla que el disc anés decorat. En canvi, es conserven restes de decoració impresa a la banda, consistent en cercles ben senzills.

77. VT-2004. Com el fragment anterior, també aquest prové de les escombreres de llevant, però es va trobar en un estrat més profund i amb una datació més precisa d'entorn el darrer quart del s. II o primers anys del s. III. Pasta de color taronja molt clar, quasi beix; dura, ben depurada i compacta, tot i que està pigallada de petits punts de calç. La superfície interior és rugosa al tacte. Tot l'exterior està recobert d'un tel de vernís de color taronja fosc, amb clapes de color castany, ben repartit, adherent, però erosionat. A dins, s'hi veuen restes de vernís que hi va anar a parar per escolament des dels orificis d'alimentació i del bec.

La decoració només es conserva a la *margo* (de fet, ignorem si el disc estava decorat). Consisteix en una sèrie de sècs impresos, molt febles i obtinguts a partir d'un motlle força usat. La peça pertany al tipus genèric de disc, Dressel 20, Loeschke VIII o Deneauve VII-A/B, amb una cronologia àmplia dins el s. II. Idèntica, la trobem al nord d'Àfrica signada per EX OF/SOTIR/ICI (Ponsich, 1961, núm. 315).

78. VT-2004. Fragment de base sense cap interès especial, a part de les restes de la marca LMA(diec), documentada per Balil en diversos indrets. És un taller que aquest autor considera situat a l'Àfrica Proconsular i que va produir sobretot llànties Dressel 20, tot i que la marca també apareix, però de manera molt rara, sobre el tipus Dressel 28 (Balil, 1968, pàg. 171).

Bailey assenyala que el fet que el nombre de marques trobades al nord d'Àfrica sigui gairebé el doble de les trobades a Itàlia no és indicatiu del seu origen, i considera el taller d'*L. Munatiis Adiectus* situat al centre a la península Itàlica, encara que es fa ressò de la hipòtesi de Joly, el qual suggereix l'existència de dos tallers diferents, a una banda i altra de la Mediterrània (Bailey, 1980, pàg. 98).

Bonnet també constata la seva presència aclaparadora a la zona de Tunísia, així com l'estreta relació d'aquesta marca amb motlles utilitzats freqüentment pels tallers de GABINIA i COPPIRES i, d'una manera no tan segura, amb els productes signats per CCLOSVC, LMVNSVC i LHOSCRI (Bonnet, 1989, pàg. 140). La datació entre la fi del període flavi i inicis de Trajà no sembla posada en dubte.

79. VT-1015. Fragment de disc trobat a les escombreres occidentals, en un imprecís context datat entre la fi del s. I i inicis del s. III. La pasta és de clor taronja, però tota la peça està molt erosionada i el vernís ha desaparegut. L'únic tret interessant és la decoració fragmentada del disc, en la qual apareix una àliga imperial amb les ales obertes, que retrobem a les obres de Bailey i Bonnet, damunt llànties de volutes i disc, que el primer autor data entre el 40-100, mentre que Bonnet la relaciona amb els tallers de COPPIRES i LMADIEC (Bailey, 1988, pàg. 79; Bonnet, 1988, pàg. 47). Constatem, però, que el motlle de Bonnet representa l'àguila amb les ales més plegades que les de l'exemplar de Tolegassos. Sens dubte no es tracta del mateix motlle.

El motiu (potser el punxó), és ben antic. Deneauve ja el documenta sobre llànties de volutes de la primera meitat del s. I, en altres exemplars de la segona meitat de la centúria i, finalment, en productes del tipus VII, del segle II, signats per LFABRICMASC (Deneauve, 1969, núm. 515, 630, 772 i 778)

80. VT-2408. Llàntia de disc fragmentada, del tipus Dressel 20 o Deneauve VII-A. Pasta molt dura i de color taronja, pigallada de punts blancs de calç. Vernís de color marró amb clapes més clares, mal repartit i amb alguns sectors de la banda sense envernissar. El disc està decorat amb una lluna i una estrella al seu damunt, i s'ha obtingut a partir d'un motlle relativament gastat.

Retrobem aquest motiu, amb la lluna, però sense l'estel, en diversos exemplars publicats per Bailey, una d'elles oriental i l'altra, de disc (Bailey, 1988, Q 3063 i Q 3279). Hayes documenta la lluna creixent en un exemplar xipriota de la fi del s. I (Hayes, 1980, núm. 379), i una altra llàntia de forma idèntica a la nostra, signada CATILIVES, de la primera meitat o mitjan segle segon (Hayes, 1980, núm. 237). Idèntic, apareix en una Den. VIII/Dressel 20, signada L.SEM.HA (Deneauve, 1969, núm. 739).

81. VT-1028. Exemplar pràcticament sencer, trobat en un dels estrats d'abandó de l'edifici del sector 1, en un context cronològic de la segona meitat no avançada del s. III. És una variant tardana de la forma Deneauve VIII-B,

en la qual el bec en forma de cor es fa més complex a la part superior. La pasta és de color taronja, fina i molt ben depurada, tot i la presència de punts de calç. El vernís de color marró o castany sembla força ben repartit, encara que no s'ha conservat arreu de la peça. El tret més interessant és la decoració de la banda i del disc. A la *margo* apareix una corona de llor i, en el disc, una banda entorn el forat d'alimentació amb incisions radials.

La forma, amb aquesta decoració o amb una altra similar, com la del nostre exemplar núm. 82, és una de les més freqüents en els estrats més recents de la vil·la i, en qualsevol cas, mai no ha aparegut en nivells anteriors al s. III. Una peça idèntica la trobem al tercer volum de l'obra de Bailey, provinent de Tunísia i signada en cursiva per PVLLAE/NORV, a la qual s'atribueix una cronologia d'entre el 175 i el 225 (Bailey, 1988, pàg. 188 i Q 170). Però el repertori més extens el trobem a les obres dels altres dos autors que més han estudiat els exemplars nord-africans, especialment a l'obra de Deneauve, a la qual també apareix la versió amb el bec en forma de cor idèntic a la nostra variant (Deneauve, 1969, núm. 1009 i 1111) i, en una altra ocasió, signada per LASCI/VI (Ponsich, 1961, núm. 344 i 337), dins la seva sèrie o tipus III C. Però a la publicació d'Amante tornem a retrobar aquest tipus, amb cronologies entre la segona meitat del s. II i primer quart del s. III (Amante, 1993, pàgs. 111-113 i fig 22).

82. VT-2157. Llàntia sencera de la forma Deneauve VIII-B, amb els mateixos trets morfològics que l'exemplar anterior i en la qual es pot apreciar millor la peculiar i poc habitual forma cordiforme del bec. No tenia el disc decorat, només la banda, en la qual s'observa una combinació de cercles i creixents llunars de petites dimensions.

Per la forma l'hauríem de datar entre el darrer quart del s. II i primera meitat del s. III. Va aparèixer en els farciments dels negatius de *dolia* del magatzem principal de la vil·la, abandonat a partir de mitjan segle tercer (Casas, 1991, fig. 108).

83. VT-2190. Fragment posterior d'una peça trobada, com l'anterior, en els forats de farciment del pati de *dolia*, originats quan es va abandonar la vil·la. Aquesta llàntia és absolutament idèntica al núm. 81 d'aquest catàleg.

84. VT-2451. Un tercer fragment de disc d'una llàntia de la forma Deneauve VIII-B, idèntic a l'anterior, amb el mateix tipus de pasta i decoració. Es va localitzar en un dels estrats de freqüentació i abandó de la vil·la, relacionat amb les ampliacions de la fase IIIb a l'angle sud-est del jaciment. La cronologia d'aquest estrat no és anterior a inicis del s. III, data de construcció del mur en el qual es recolzava, ni posterior al tercer quart del mateix segle.

85. VT-2004. Fragment de banda i bec d'una altra llàntia de la forma Deneauve VIII-B, amb la característica decoració de corona de llor a la *margo* i el bec en forma de cor i decorat amb una ratlla incisa delimitada per un punt a una i altra banda. Tenint en compte la seva procedència de l'estrat 2004 de

l'escombrera principal de la vil·la, formada a partir del darrer quart del s. II i amb materials del primer i potser segon quart del s. III, la seva cronologia coincideix plenament amb els especímens que hem comentat fa poc.

86. VT-2001. Fragment de disc trobat en superfície damunt el sector de l'escombrera oriental, fora de context. La seva pasta és de color taronja, gastada i molt rodada per la seva presència en el nivell de terres de conreu. El vernís, marró fosc, també ha quedat molt erosionat. L'únic interès és la decoració, en la qual apareix una escena eròtica especialment freqüent en llànties itàliques de volutes del s. I i en alguns exemplars de disc del s. II. Els paral·lels d'aquest motiu són nombrosos a qualsevol estudi extens sobre llànties (Bailey, 1980, fig. 70; Bonnet, 1988, fig. 9; Hayes, 1980, núm. 223).

87. VT-2002. Tan sols s'ha conservat una part de la banda i l'inici del bec d'aquesta llàntia de disc, de la forma Deneauve VII-A/B, mancada de decoració (si n'hi havia en el disc, s'ha perdut), i molt malmesa. La pasta és de color beix clar, dura, fina i ben depurada, amb molts punts de mica. La fractura, tot i ser recta, és rugosa al tacte. El vernís, de color marró fosc i amb clapes de color castany, no s'ha conservat a tota la superfície, a causa d'un desgast que ja va sofrir la peça mentre es trobava en ús.

Independentment de la cronologia de la llàntia, la datació de l'estrat s'ha de situar a partir del primer o segon quart del s. III.

88. VT-2002. Aquest esquerdís de base, amb l'argila de color taronja, dura, ben depurada i amb petits punts de calç, no té altre interès que el de la marca que conserva fragmentada. És feta amb lletres cursives, amb uns caràcters que sovintegen a partir de la segona meitat del s. II, i de lectura difícil. Potser podem veure-hi un ...MLI o ...AAN. No ho sabem. Cap d'aquestes possibilitats casa amb les marques que coneixem.

89. VT-2002. Part de la base i nansa d'un altre exemplar de disc trobat a l'estrat superior de l'escombrera. Forma Deneauve VII-A/B. Pasta de color beix clar, poc dura, de tacte farinós en alguns indrets, fina, ben depurada i amb components micacis. El vernís és de color marró clar (o taronja fosc), força espès i ben repartit en el fragment conservat. Però ha quedat molt erosionat, tant per l'ús com per la poca duresa de l'argila que recobreix.

L'únic tret interessant el trobem a la marca de la base, que malgrat estar trencada, es pot reconstruir com pertanyent al taller de COPPIRES, que ja hem comentat anteriorment. La llàntia s'hauria de datar a mitjan o segona meitat del s. II.

90. VT-2002. Mitja llàntia de la forma Deneauve VII-A/B, sense decoració ni marca conservada. Pasta de color rosat, amb punts de calç, molt dura i compacta. El vernís que recobreix tota la seva superfície exterior és del mateix color, però més fosc, d'una textura i tonalitat semblants al que observem a les ceràmiques africanes envernissades, però més rugós.

LES FORMES

Com que es dona la circumstància que la vida del jaciment, comptant la vil·la tardoaugustal, amb estrats que contenien restes tardorepublicanes, i la vil·la altoimperial, es va perllongar ben bé tres segles, el repertori de formes que hem anat documentant en el decurs de les quinze campanyes d'excavació inclou quasi tots els tipus bàsics definitis per Deneauve a la seva ja clàssica obra. Només hem d'exceptuar algunes variants poc comunes i les formes V B-C-D, VI i les més tardanes XI i XIII. Fins i tot les llànties anomenades comunament paleocristianes apareixen molt fragmentades en estrats del període de reocupació de mitjan s. IV.

És lògica la poca presència de les produccions tardorepublicanes o dels primers anys del principat d'August. L'activitat en el jaciment no fou mai tan intensa com en les tres primeres centúries de la nostra Era, i es limitava, segurament, a una petita –però luxosa– casa de pagès, amb alguns dipòsits per a desar líquids i sitges que haurien perdurat seguint la tradició indígena del jaciment que, com a mínim, es documenta des del s. II aC.

Tampoc ha de sorprendre l'absència absoluta de la forma Deneauve V B-C-D, l'única que es documenta, per exemple, en el derelict de Culip IV, del darrer quart del s. I. No ens ha d'estranyar. A Tolegassos, els estrats sempre corresponen als períodes de gran activitat constructiva o de remodelació dels edificis. És sempre en els períodes de canvi o reestructuració que trobem estrats, farciments i anivellaments de terreny amb quantitats importants de material ceràmic. Fixem-nos, per exemple, en els primer anys del s. I, quan es construeix la vil·la tardoaugustal, a mitjan del mateix segle, quan es construeix la gran vil·la altoimperial; a la fi del s. I o inicis del s. II, quan s'hi afegeix la segona fase, o a les darreries del mateix segle, quan es construeixen els annexos de la fase III i, finalment, el moment d'abandonar-se la vil·la, cap al tercer quart del s. III.

El període que queda obscur, corresponent a la segona meitat del s. I, és una etapa del jaciment durant la qual no passa res. La casa construïda cap als anys 40/45, viu una existència pacífica dedicada a l'explotació agrícola. Res fa que el seu propietari es trobi en la necessitat –o en la possibilitat– d'haver d'ampliar el conjunt edificat. Per tant, no hi ha estrats d'aquest període. És significatiu, per exemple, que davant els centenars de fragments de sigil·lates itàliques de començament del s. I o dels milers de bocins i/o individus sencers de ceràmica africana dels segles II i III, la quantitat de sigil·lata sud-gàl·lica sigui ridícula. De fet, els exemplars més nombrosos i interessants de la sigil·lata de la Graufesenque corresponen majoritàriament al període de transició i decadència, a partir de la fi del s. I i primers decennis del s. II. I ben aviat es veuen substituïts pels de les sigil·lates africanes. No ens ha d'estranyar, doncs, que un material minoritari com són les llànties, no estiguin representades durant la segona meitat del s. I, si exceptuem alguns fragments de la forma Deneauve V E i G, que perduren fins aquesta època, tot i que les nostres són anteriors a l'any 50.

El *floruit* de l'arribada de llànties de Tolegassos es produeix especialment a partir de mitjan segle segon, coincidint amb l'adquisició de quantitats

ingents de ceràmiques africanes, fines, vernisades, o de cuina, que arribaven als mercats locals pel port d'Empúries. En aquest període, i fins que va abandonar-se la vil·la, un importantíssim percentatge de la ceràmica utilitzada a la casa és de procedència nord-africana, incloent-hi una quantitat notable de ceràmica comuna —que habitualment s'obtenia de tallers locals, de la comarca o de les mateixes vil·les— i, naturalment, de llànties.

En aquest període la forma genèrica predominant és la llàntia de disc; és a dir, les diferents variants i grups de la forma Dressel 20 o Deneauve VII i VIII. Coexisteixen amb alguns especímens de canal, les *firmalampen* fabricades una mica arreu, però especialment a la meitat nord de la península Itàlica i a l'altra banda dels Alps, no essent estranys alguns exemplars que poden tenir un origen danuvià o pannonià. Conèixer, però, el lloc exacte de fabricació és extremadament difícil a partir dels pocs fragments recuperats o de les marques que apareixen en alguns d'ells, i més tenint en compte l'extensió en el territori de l'activitat d'alguns tallers o artesans concrets.

Com dèiem, la forma més corrent és la Deneauve VII-A/B a partir de la primera meitat del s. II i, de manera especial, en els estrats que es daten amb seguretat a la segona meitat, darrer quart de la centúria o inicis del segle següent. Els exemplars que hem documentat, tant els que oferim ara com els que ja van ser inclosos en la nostra anterior publicació, repetidament citada, no presenten variants especialment significatives respecte al tipus estàndard. Sempre són de mides regulars, sense decoracions especialment complexes, amb les nanses i el bec sense peculiaritats que valgui la pena remarcar. En tot cas, es nota tot sovint que a vegades han estat obtinguts a partir de dos motlles pertanyents a peces diferents. Les meitats inferiors i superiors no casen, i això es nota de manera especial a les unions de les nanses. És prou conegut l'intens tràfic de motlles, especialment de la meitat superior decorada, entre tallers i territoris, o la seva obtenció o còpia directa a partir d'una llàntia que es trobava en el mercat, i la seva adaptació o unió amb el motlle inferior signat pel taller concret que s'apropiava del motiu decoratiu.

A partir de la fi del s. II sovintegen els exemplars de la forma Deneauve VIII-B, caracteritzat pel bec en forma de cor, únic tret que la diferència del tipus VII-A/B, ja que pel motiu decoratiu del disc poc podríem distingir-la de l'altra forma aparentment més antiga. Però a partir del s. III, i especialment de les troballes dels estrats del moment final de la vil·la, apareixen algunes característiques remarcables en aquestes llànties. El bec en forma de cor es torna més elaborat i, significativament, a la *margo* trobem gairebé sempre un nou motiu decoratiu que abans només havíem vist en el disc central. Apareix una corona de llor obtinguda a partir d'un motlle de gran qualitat, ben dibuixat i poc gastat. Només en una ocasió la corona de llor és substituïda per una banda de cercles i creixents llunars que no tornem a trobar a Tolegassos. En general, considerem aquests exemplars d'un moment molt pròxim a mitjan segle tercer i, tenint en compte la cronologia dels estrats on es van trobar, no ens hauria d'estranyar que la seva cronologia s'hagués de fer arribar almenys fins al tercer quart de la centúria.

Un tercer grup el classifiquem en principi com del tipus Deneauve VIII-C, tot i que amb dubtes. Els fragments que hem pogut identificar (cap d'ells mostra la forma sencera), corresponen al disc i a la banda, totalment plans un i altre, estan decorats amb motius molt elaborats i, en un dels casos, amb una *cràtera* de la qual surten fulles i raïms (fig. 3). Encara que no n'hem recuperat cap fragment del bec, sembla que la forma seria pròxima al tipus núm. 97 d'Amante (Amante, 1993, núm. 97).

Per acabar, només citarem de passada alguns esquerdisos de llàntia paleocristiana, del tipus Deneauve XII, que hem trobat ocasionalment en els estrats corresponents a la fase de reocupació del s. IV del jaciment, pràcticament sense connexió amb la vil·la altoimperial abandonada 50 o 60 anys abans.

LES DECORACIONS

És un dels aspectes més interessants d'aquest tipus de material, que, juntament amb la forma i les marques de taller, completa la tríade d'elements que defineixen la llàntia i permeten l'anàlisi acurada i obtenció de conclusions generals i particulars referides a un material tan concret de l'*instrumentum domesticum* d'una casa romana.

Tan sols amb un cop d'ull ràpid sobre els quadres resum que oferim al final del nostre estudi, ja podem apreciar uns trets genèrics que defineixen l'evolució dels tipus decoratius en els llums d'oli d'aquests gairebé tres segles durant els quals va estar en activitat la vil·la. L'evolució dels motius, els petits o grans canvis en la decoració dels exemplars del s. I fins arribar a les llànties de disc dels segles II i III es fan evidents d'immediat. Per altra banda, quan apleguem tot el conjunt de llànties, aquelles estudiades amb més detall en el present treball i les que ja vàrem analitzar en una publicació anterior, podem començar a destriar grups partint de la seva temàtica, qualitat de la matriu o situació de la decoració, ja sigui a la banda, en el disc i, més excepcionalment, sota la nansa o sota el bec. Els temes geomètrics o florals, els mitològics o religiosos, els faunístics o escenes que podríem considerar de la "vida quotidiana", habituals quan s'estudien grans repertoris, apareixen tots representats en aquest conjunt numèricament limitat.

No gosaríem dir que en determinada època o sobre una forma concreta predomina una temàtica per damunt d'altres. No existeixen uns paràmetres ni un estàndard que ens permetin afirmar que les escenes amb animals són més nombroses a començament del s. I que a la segona meitat del s. II, o que les escenes religioses o mitològiques predominen sobre llànties de disc i són més rares en llànties de volutes. No és cert. A Tolegassos, a tota època hi ha de tot. Només en el cas de les llànties tardorepublicanes o d'inicis del principat d'August (formes Deneauve I i II), no trobem cap decoració en el disc i, la de la *margo*, és de tipus geomètric, amb punts, perles, etc. llevat dels caps de cigne en el bec, que constitueixen el tret identificador de la Deneauve II.

Pel que fa a la decoració a la *margo*, la mateixa forma de les llànties de volutes, amb la banda plana o resseguida per solcs impresos, ja fa impossible l'existència de cap altre motiu decoratiu. En aquesta època (primera meitat del s. I), tota la decoració es concentra en el disc central.

Quan arriben les llànties de disc, dels tipus genèrics Deneauve VII i VIII amb totes les seves variants, apareixen les primeres decoracions a la banda, generalment molt senzilles, sense massa interès, però força variades. La que més sovinteja està formada per una franja de perles, òvuls o ferradures que, a vegades, es poden combinar amb cercles impresos amb les mateixes característiques. Un exemplar signat L FABRIC MASC combina els dos tipus, cercles a la meitat superior de la banda i, separades per dos mugrons rectangulars, semicercles o ferradures a la meitat més propera al bec.

Els òvuls o ferradures no són específiques de cap taller en concret. Les documentem en llànties dels tallers d'ATILIANI, M NOVIVST, EX OFI L HORTENSI, PVLLAENI o el mateix L FABRIC MASC citat abans.

Quant a la decoració del marge no apareix aquest motiu, hi trobem diferents tipus de sècs posats radialment, ja sigui amb ratlles rectes més o menys ben impreses, o en forma d'esses. Un dels exemplars d'ATILIANI, amb Triptòlem en el disc central, porta aquesta mena de decoració, igual que una llàntia amb la marca dubtosa d'EMOS amb una biga en el disc, o un tercer exemplar signat EX OFI L HORTENSI. Alguns dels exemplars amb la *margo* decorada amb sècs o radis rectes –a vegades una mica inclinats– com el que té un cap de brau en el disc, no han conservat cap marca.

Sovint, la decoració de sècs o esses a la banda continua a l'entorn del disc amb més sècs orientats radialment cap al centre del disc, però delimitats pel cercle que envolta el mateix disc, decorat o no.

Sens dubte, les decoracions a la *margo* més elaborades pertanyen als tipus Deneauve VIII, especialment a les variants B2 i C que, d'altra banda, no tenen decoració figurada en el disc, a part d'un mugró central ratllat radialment. En una ocasió s'hi repeteixen els sècs que acabem de comentar, però, generalment, hi trobem una corona de llor amb les fulles i granes ben detallades. En una llàntia, la corona de llor és substituïda per penjolls de raïms, com podem veure a la darrera làmina dels quadres tipològics. El motiu dels raïms és un dels més nombrosos a la forma Deneauve VIII-C, i el trobem a bastament documentat a l'obra d'aquest autor i en llànties del tipus III B2 de Ponsich (Deneauve, 1969, fig. 88, 89 i 92; Ponsich, 1961, fig. 24, núm. 325). Pel que fa a la corona de llor, típica de la forma Deneauve VIII-B, el repertori encara és més extens, amb paral·lels idèntics als nostres, com hem vist al descriure-les en el catàleg. La decoració vegetal damunt aquest tipus de llàntia només es veu substituïda en una ocasió per un seguit de petits cercles i creixents llunars.

Un altre motiu a la banda, ben documentat, també apareix sovint a les llànties Deneauve VIII-B, amb el bec en forma de cor. Es tracta del que algun autor n'ha dit canyes, encara que potser seria més adient identificar-les com fulles de papir. Són motius constituïts per tres fulles juntes, amb la base en punxa, posades l'una darrere l'altra, formant una corona. El motlle es repeteix constantment, i el documentem sovint en productes del nord d'Àfrica signats

per PVLLAENI i AVGEN (Ponsich, 1961, núm. 324 i 343; Deneauve, 1969, fig. 85 a 87).

La decoració més complexa –també la més interessant– és la que trobem en el cercle central. Una part important dels exemplars –alguns d'ells sencers– no estaven decorats, però també n'hi ha una part considerable que tenien un motiu de més o menys qualitat. Els temes que més es repeteixen són els faunístics, amb tota mena d'animals, representats de manera senzilla o més complexa, generalment obtinguts de motlles ben elaborats en els exemplars del s. I, i de pitjor qualitat, o desemmotllats amb massa pressa, en els de la segona centúria.

A les llànties de volutes, de procedència itàlica i localitzades en estrats que no passen dels anys 40-50, les figures tenen un relleu considerable i els detalls molt definits. Només en tenim cinc: Un cavall rampant, un gall amb una branca de palmera, una àliga, un gos corrent i un grup d'un cérvol enfrontat segurament a dos grius –només es conserva el primer i les potes d'un altre– entorn el cercle. No són temes desconeguts, com hem vist a l'hora d'assenyalar els seus paral·lels quan comentàvem cada llàntia.

A partir de mitjan segle II augmenta el nombre d'exemplars amb aquest tipus de decoració, obtinguda de motlles coneguts i documentats en altres jaciments. En aquest cas, apareixen ossos, lleons, bocs o marrans, una cabra (signada MNOVIVST), un senglar, braus, i el que podríem identificar com un gall i una àliga.

Escenes i personatges mitològics

Els temes relacionats amb la mitologia, la religió i els diferents ritus ja apareixen en els exemplars més vells, tot i que en un nombre extremadament baix. Remarquem, per la qualitat del fragment conservat (en reproduïm la restitució sencera en les dues versions possibles), una fortuna amb doble cornucòpia i –no ho sabem– potser un timó de nau a la mà dreta. Si bé és un tema conegut, que presenta diferents variants –i no sabem quina de les que oferim com a reconstrucció és l'encertada– el considerem excepcional per la qualitat del motlle i el detall en què es va dibuixar (núm. 3). A l'obra de Bailey, que tantes vegades hem citat, n'apareix una notable col·lecció, sempre sobre llànties itàliques del s. I (Bailey, 1980, fig. 23). I en el treball de Deneauve retrobem el mateix motiu (potser sortit del mateix motlle), també sobre una llàntia de volutes del mateix tipus que la nostra. Personalment ens decantem per identificar la decoració de Tolegassos amb la que apareix a l'obra de Deneauve (núm. 287 del seu catàleg).

La mateixa qualitat, potser superior, la retrobem en un cap de Zeus-Ammon que apareix en una altra llàntia de volutes dels primers decennis del s. I (núm. 22), d'origen itàlic. Un paral·lel gairebé idèntic el documentem en una llàntia Loeschke IV, trobada a Egipte, datada a la primera meitat del s. I (Bailey, 1980, Q1907, pàg. 235). Un altre paral·lel molt pròxim al nostre, però d'una qualitat lleugerament inferior, fou publicat per Ponsich. Apareix sobre

una llàntia de volutes de la sèrie II B1, de la primera meitat del s. I, on també hi veiem el mateix personatge amb idèntics trets (Ponsich, 1961, fig VIII-76).

D'aquesta mateixa època, trobem un bocí de la part central del disc, en el qual s'endevina una nereida cavalcant un tritó (núm. 10), motiu que no hem sabut localitzar en cap dels repertoris que tenim a l'abast, tot i que motius propers a aquest apareixen amb certa freqüència. En trobem tres, amb la figura cavalcant cap a l'esquerra, en llànties de volutes de mitjan segle primer, de Cartago (Deneauve, 1969, núm. 449, 451 i 453); però no es tracta, ni de lluny, del mateix motlle.

En dos altres fragments apareixen personatges tocant instruments musicals: un geni alat tocant la lira (núm. 32) i un altre individu amb una flauta (núm. 27). Del segon no localitzem paral·lels idèntics, tot i que el tema és relativament repetit, amb el músic adoptant diferents posicions i actituds. Del primer, creiem que hem localitzat un doble exacte en un dels fragments de Deneauve, dels quals no podem assegurar la forma precisa, encara que tot fa creure que el bocí de disc pertany a una llàntia de volutes (Deneauve, 1969, núm. 657).

Un exemplar més, també d'una qualitat remarcable, va aparèixer a l'estrat 2080 d'un dels pous de la vil·la, de les darreries del s. II. Signat per ATILIANI, presenta Triptòlem conduint el carro estirat per dues serps o dracs que, segons ens diu la mitologia, li fou regalat per Ceres per tal que recorregués la terra ensenyant les arts de l'agricultura, un tema totalment escaient i encertat si pensem en el jaciment on s'ha trobat, una vil·la rústica altament especialitzada en el conreu de cereal. El motiu, idèntic, apareix en un exemplar publicat per Deneauve, que ell data entorn l'any 150 (Deneauve, 1969, núm. 869), tot i que el nostre ha de ser lleugerament més modern, tenint en compte la cronologia de l'estrat 2080 on es va trobar, de la fi del s. II (Casas & Rocas, 1989, núm. 3). Un altre exemplar donat a conèixer pel mateix autor es va obtenir, sens dubte, amb el mateix motlle que el de Tolegassos. Repeteix el motiu amb la mateixa posició del forat central d'alimentació i la mateixa decoració en esses de la *margo* (Deneauve, 1969, núm. 842).

El mite de Leda seduïda per Zeus convertit en cigne –se les pensava totes–, apareix en dues ocasions, una d'elles sobre una llàntia de disc signada per COPPIRES, i l'altra sense que s'hagi conservat la base. Tot i que el motiu és molt antic i que ja apareix en les llànties de volutes d'inicis del s. I, gairebé amb la mateixa forma i posició dels personatges, hom diria que els dos exemplars que presentem, i que foren trobats en indrets diferents del jaciment, provenen d'un mateix motlle original copiat moltes vegades, la qual cosa origina una minva de la seva qualitat. S'ha documentat a vegades, i ja ho hem comentat pàgines enrere, la còpia d'un mateix o únic motlle original, i la còpia de la còpia, i així successivament, fins deformat de manera considerable el motiu primigeni, com en el cas documentat per Bonnet, ja citat, del petit geni amb l'arc i la massa que també retrobem dues vegades a la vil·la.

Tornem a trobar Leda i el cigne en una llàntia itàlica de la mateixa forma que la nostra (Dressel 20/Loeschcke VIII), probablement itàlica, datada a la primera meitat del segle II i signada per STACTENI (Bailey,

1980, Q1304, pàg. 329). Bonnet recull del treball de Deneauve tres exemplars (o variants) del mateix tema original, potser del mateix motlle, que documenta sobre llànties de disc signades pels tallers de LMVNPFILE, MVNTREPT i BASSA, en estreta relació amb els tallers de CIVNDRAC i, especialment, COPPIRES (Deneauve, 1969, núm. 698 i 702; Bonnet, 1988, pàg. 40 i fig. 14).

Abans havíem citat els dos exemplars del geni amb la massa, l'evolució dels quals fou estudiada amb més atenció per Bonnet, tal com ja havíem comentat a l'hora d'analitzar un dels nostres exemplars quan fèiem la seva descripció en el catàleg. Aquella autora assenyala que la reproducció repetitiva de nous motlles a partir d'un original havia deformat la forma de la massa i que, juntament amb els costums i tradicions locals, s'havia convertit, en una ocasió, en un conill. Els sis exemplars que publica, amb un dibuix en què els detalls són poc acurats, provenen de diversos museus de l'Estat francès, a excepció del primer, del British Museum (Bonnet, 1988, fig. 11 i pàg. 36). No obstant això, Bailey en publica tres exemplars més, amb procedències ben diverses de diferents punts de la Mediterrània, obtinguts a partir de motlles amb el dibuix ben detallat (Bailey, 1980, fig. 18). A partir d'aquestes darreres llànties, es fa difícil creure que el canvi de la massa pel conill o llebre a la mà del petit geni fos a causa d'una confusió o mala interpretació dels detalls del motiu original com a conseqüència de les successives còpies del motlle, ja que una i altra variant es troben perfectament definides des del principi. Deneauve en publica dos exemplars, amb la massa, que troba damunt llànties de volutes de mitjan s. I (Deneauve, 1969, núm. 433 i 435), i Ponsich n'inclou un altre en el seu estudi, possiblement més tardà, que és més pròxim al nostre exemplar (Ponsich, 1961, fig. XIX, 256).

Els motius de temàtica mitològica es completen amb una representació d'Heracles amb la massa i la pell de lleó (Casas & Rocas, 1989, núm. 13), i una cornucòpia o corn de l'abundància en llànties del tipus Deneauve VII A/B, signada CIVNDRAC (fig. 1) i, relacionada amb el tema de manera tangencial, una *cràtera* de la qual surten branques, fulles de parra i raïms, com a símbol de fecunditat (fig. 3). Aquest darrer també és un tema recurrent, molt habitual en exemplars de l'Alt Imperi i especialment a partir de mitjan s. I i durant tot el s. II, amb tantes variants com es vulgui. Bailey n'ofereix una col·lecció extensa (Bailey, 1988, fig. 59), i Hayes en reproduïx un altre exemplar, de volutes, que poc s'assembla al nostre (Hayes, 1980, núm. 363).

Finalment, dins el grup de decoracions relacionades amb la mitologia, la religió i el culte, hi hem d'incloure el fragment del disc d'una llàntia de volutes en el qual apareix un altar envoltat d'una corona o garlanda de llor, que deuria formar part d'una escena més complexa (núm. 19). Com que està fragmentat i l'escena és incompleta, no podrem trobar fàcilment un paral·lel al nostre exemplar. No obstant això, constatem que l'altar apareix formant part de diversos conjunts amb escenes de sacrifici, especialment durant el s. I.

Jocs i espectacles

Els jocs constitueixen un motiu que sovintaja a les llànties de volutes. Un dels més repetits, amb poc més de mitja dotzena d'exemplars –alguns dels quals són bocins que ni es poden reproduir– és el que fa referència a escenes amb gladiadors. Normalment apareixen sols i, més rarament, en combat. Una de les llànties mostra els escuts de dos combatents enfrontats (la resta de l'escena s'ha perdut), (núm. 9). Un segon exemplar correspon al motiu (i possiblement al mateix motlle), que trobem a Deneauve (1969, núm. 321). A les altres, només hi veiem fragments de gladiadors equipats amb espasa i coberts amb diferents tipus de casc (vegeu quadre resum general). És tan extens el repertori de gladiadors en el disc de les llànties, que no val la pena cercar paral·lels per a les escenes i motlles que reproduïm en aquest treball o que ja havíem inclòs en un estudi anterior. Només hem de constatar que sempre els hem trobat en llànties de volutes, del tipus Deneauve IV, trobades totes elles en estrats relacionats amb la fundació, activitat i remodelació de la vil·la tardoaugustal, entre els primers anys del s. I i el 40/45, moment en què es va construir la vil·la altoimperial.

La resta d'escenes relacionades amb jocs o espectacles públics són ben diferents i apareixen només a les llànties de disc a partir de la segona meitat del s. II. En aquest apartat, hi hem d'incloure un exemplar de PVLLAENI, del tipus Deneauve VIII-B1, amb un personatge saltant amb perxa pel damunt d'un brau, i aquella llàntia amb la signatura dubtosa d'EMOS en la qual apareix una cursa de carros, amb un personatge conduint una biga. Malauradament, la poca qualitat de l'argila i un motlle massa usat no permet veure l'aspecte del conductor amb tot el detall que voldríem.

Un tercer exemplar del tipus Deneauve VIII-B1 també conté un brau, però no podem saber si pertany a una escena semblant a la primera que hem comentat, o si es tracta només de l'animal tot sol. La seva qualitat també és excel·lent, amb una decoració que, a la *margo*, es completa amb un seguit de fulles o flors trilobulades posades a l'entorn (Casas & Rocas, 1989, núm. 53).

Temes florals i motius geomètrics

La decoració floral i geomètrica en el disc no és la més abundant, però s'hi troba força ben representada. En podem distingir clarament tres grups, que ens faran més fàcil la seva classificació general. La primera i més senzilla, que trobem en els especímens del tipus Deneauve VII-A/B, consisteix en un seguit de sécs posats radialment en una o dues franges concèntriques entorn el forat central del disc, amb un espai a l'entorn que queda lliure de decoració (núm. 51, 56 i 62). És una decoració sense pretensions, a vegades combinada amb esses, sécs o perles a la *margo*, que van utilitzar de manera generalitzada gairebé tots els tallers a partir de mitjan segle II. Un dels exemplars que presentem porta les restes de la marca de MNOVIVST, el taller que més sovintaja a Tolegassos.

El segon grup consisteix en un motiu que presenta llargues fulles (a vegades en forma de cor), que tenen la seva base arran del forat central d'alimentació i la part ampla a tocar la *margo*. És possible que a partir d'extenses sèries de material es pugui observar una evolució més o menys clara començant pels exemplars de volutes d'inicis del s. I fins als més tardans de la segona meitat del s. II. Però és un exercici sense possibilitats d'èxit si només ens basem en els pocs fragments de casa nostra. Constatem, això sí, que el motiu, amb poques variants, predomina en els exemplars de la forma Deneauve V-A i, possiblement, en esquerdissos sense forma del tipus Deneauve IV-A. A les llànties de disc, Deneauve VII/Dressel 20, la seva presència és molt rara i només testimonial, tot i que el seu nombre a Tolegassos no pot ser suficient per voler extreure conclusions d'un tema més complex. Amaré Tafalla ofereix en els seus estudis un bon recull d'aquest motiu decoratiu, que retrobem a les obres generals sobre les llànties d'època romana, gairebé a totes èpoques i amb totes les variants que es vulgui (Amaré Tafalla, 1988; Bailey, 1980, fig. 100).

Quant als motius pròpiament florals, el repertori també és limitat, però esdevé més ampli el ventall de formes sobre les que es va aplicar alguna mena de decoració amb corones de llor, fulles de palma, de vinya, o altres elements pròxims.

A part de les que trobem a la *margo*, que ja hem citat fa poc, una corona de llor de molt bona qualitat la trobem en el disc d'una llàntia de volutes, probablement de la forma Deneauve V A (núm. 8) i, potser més detallada, amb les fulles de mides menors, en una altra llàntia que, amb alguns dubtes, atribuïm a la forma Deneauve VIII-C, de disc, amb una marca a la base quasi il·legible (Casas & Rocas, 1989, núm. 23). A les llànties de disc, quasi totes de procedència nord-africana, és on més sovintaja la decoració amb motius vegetals, especialment les branques de palmera. El repertori, però, és poc variat. En una ocasió, la trobem en un exemplar del tipus Deneauve VII-A signat per CIVNDRAC, en el qual apareixen quatre branques posades en creu, amb la base arran del forat d'alimentació. El mateix tema (potser amb sis branques en lloc de quatre), apareix en un altre fragment que té la banda decorada amb perles o ferradures (núm. 68) i, possiblement, en una altra llàntia de la mateixa forma, de mides més petites, que al tenir la part central del disc trencada no permet reconstruir la decoració amb exactitud (núm. 49).

En dues ocasions, apareix un motiu idèntic repetit en sengles llànties (potser obtingut del mateix motlle), en el qual les branques de palma es combinen amb dos cercles radiats o flors, a dalt i a baix, separant-les (núm. 73). Les dues branques, posades dretes, molt desdibuixades a causa d'un motlle gastat de manera exagerada, reapareixen sense cap altre element complementari en un darrer exemplar de disc, probablement de la forma Deneauve VII-B (núm. 72). Exemplars idèntics, potser obtinguts del mateix motlle o d'una seva còpia directa, apareixen en els treballs de Ponsich i Deneauve sobre llànties dels seus tipus III B1 i VII, respectivament, que es daten a partir de mitjan segle II (Ponsich, 1961, fig. 21, núm. 268; Deneauve, 1969, núm. 792).

Motius faunístics

També en aquest apartat el nombre d'individus és força alt, amb una varietat notable de motlles, encara que el tema sigui repetit en tots ells. El repertori faunístic és limitat (ossos, senglars, aus, ovins, etc.), però significatiu. Per altra banda, no observem cap canvi en els temes representats en el decurs dels anys i dels diferents períodes als quals pertanyen les llànties de Tolegassos. Ja els havíem citat fa poc, de manera resumida.

Un únic cavall rampant apareix en un exemplar sencer de volutes trobat a la part més profunda de les escombreres. Els paral·lels, tot i no ser nombrosos, són coneguts. El més pròxim, probablement, és el publicat l'any 1980 per Bailey, ja citat, que va recollir de l'obra de Deneauve. També aquell pertany a una llàntia de volutes (Loeschcke I B), que l'autor data entre els anys 50-80; cronologia que, si es tracta del mateix motlle, caldria rebaixar un pèl.

El gos corrent cap a la dreta que trobem en una altra llàntia del mateix tipus (núm. 36), no té cap parel·lel idèntic, tot i que el ca és un motiu força corrent a qualsevol època, especialment durant els dos primers segles de la nostra Era. No val la pena citar tot el seguit d'exemplars que el contenen, que poca informació poden aportar amb vistes a identificar el motlle del nostre.

El mateix podem dir de l'escena que apareix en un altre disc, que semblaria formada per dos o tres animals posats entorn el forat central; un d'ells, un cérvol (núm. 35). Ja havíem comentat que no és rara la composició feta amb diversos animals en llànties d'aquesta època (Bailey, 1980, fig. 86), però se'ns fa més difícil trobar-la a les llànties de disc dels segles II i III. En qualsevol cas, sembla que podem restituir el motiu sencer sense por d'equivocar-nos, a partir d'un exemplar de Cartago, de la mateixa forma que el de Tolegassos, en el qual apareix un cérvol absolutament idèntic enfrontat amb dos grius situats davant seu, a la dreta (Deneauve, 1969, núm. 311).

El brau, que trobem en dues ocasions en exemplars de l'estrat 2080 del darrer quart del s. II, donats a conèixer anys enrere, presenta un nombre important de variants a partir de mitjan s. I, i apareix sol, o combinat amb altres escenes, com la del personatge que hi salta pel damunt amb una perxa, en una peça signada PVLLAENI. En el tercer exemplar, hi podem veure un cap de brau posat frontalment, que potser hauríem de relacionar amb un motiu de sacrifici, un bucrani, o alguna representació semblant. En qualsevol cas, és un motlle que no hem pogut trobar publicat.

En l'apartat de la fauna avícola, quatre fragments incomplets presenten aquest tipus de tema, amb dues àligues i dos galls amb la branca de palmera. Un gall (amb nombrosos paral·lels idèntics per al motlle) i una àguila, corresponen a llànties de volutes datades a la primera meitat del s. I. Bonnet recull un conjunt de tres exemplars –o variants– del motlle, signats respectivament per LHOSCRI, MNOVIVST i MVNHEL (Bonnet, 1988, fig. 18 i pàg. 48). Un d'ells correspon sens dubte al segon recollit a Tolegassos, en un fragment de llàntia de disc.

Els altres dos (només reproduïm la segona àguila –núm. 79–), pertanyen a llànties de disc que hem de datar a partir de mitjan s. II o, preferiblement, cap a la fi del segle. Sembla el mateix motiu documentat per Bonnet en productes signats per CLOHEL i LMADIEC, taller que tampoc és desconegut a Tolegassos (Bonnet, 1988, fig. 18 i pàg. 47).

Un *ibex* (potser seria més correcte identificar-lo com un antílop), es va trobar els primers anys d'excavació en una llàntia de disc, de la fi del s. II, del taller de MNOVIVST. És un exemplar del nord d'Àfrica que repeteix un tema recurrent, molt conegut, amb un extens repertori de variants recollides per altres autors (Bailey, 1988, fig. 90). Malgrat les seves mancances, sembla que el podem identificar amb el que publica Bonnet, relacionat o pertanyent al taller de LMADIEC (Bonnet, 1988, fig. 19, 1) o, més probablement, amb un altre exemplar del tipus III B1 de Ponsich signat per IVNI ALEXI. Altres exemples, obtinguts a partir de motlles de millor qualitat o no tan gastats, apareixen sempre sobre la mateixa forma, signats pel mateix taller o per GABINIA (Ponsich, 1961, núm. 262, 263 i 281).

Un parell d'exemplars de disc (tipus Deneauve VII-A), presenten sengles óssos corrent cap a la dreta. Un d'ells correspon sens dubte al mateix motlle publicat per Bonnet, signat per MNOVIVST i conservat al Museu del Louvre (Bonnet, 1988, fig. 20, 3). El segon (núm. 50), sembla més pròxim a un dels exemplars de Bailey, però cronològicament i tipològicament no són contemporanis, ja que el de Tolegassos és, com a mínim, cent anys més modern. Més aviat l'hauríem de relacionar amb el motlle de les llànties estudiades per Amante o Ponsich (Amante, 1993, núm. 155; Ponsich, 1961, núm. 147).

Personatges i motius diversos

Hi ha tot un seguit de fragments en els quals veiem personatges en diferents actituds i activitats, que no poden ser classificats en un grup concret, ja que cap d'ells apareix més d'una vegada i difícilment podem interpretar-los de manera correcta. Únicament una màscara de teatre i una escena eròtica podrien ser inclosos en els seus grups respectius, coneguts i ben definits; però tractant-se d'exemplars aïllats, no val la pena obrir un apartat específic per a cadascun dels dos fragments. Per tant, ens limitarem a comentar pel damunt els trets més característics de cada decoració.

N'hi ha de tota mena. La màscara de teatre apareix en un bocí de disc d'una llàntia que sembla pertànyer a la forma genèrica Deneauve VII-B, obtinguda d'una matriu d'una qualitat remarcable, amb tots els detalls ben definits. És més habitual trobar aquest tipus de decoració a les llànties de canal, escadusseres a la vil·la, però no és rar que les llànties de disc anessin decorades d'aquesta manera.

L'escena eròtica, que trobem en un fragment que no podem casar amb seguretat a cap tipus concret de llàntia (núm. 86), també és molt conegut, i el repertori de paral·lels seria inacabable. Bailey en publica una extensa col·lecció, amb alguns exemplars obtinguts aparentment del mateix motlle, tots ells

sobre llànties de volutes, i reapareix a qualsevol publicació que contingui un conjunt de llànties més o menys extens.

En una publicació anterior havíem donat a conèixer un altre fragment en el qual es veu un personatge de cara amb les cames i els braços oberts (Casas & Rocas, 1989, núm. 47), que no podíem interpretar. Sembla que l'hauem d'identificar amb el que publica Amante, on es veu sencera l'escena, amb el personatge que té una àmfora trencada als seus peus (Amante, 1993, fig 36 i núm. 168). Al seu costat, en el quadre resum final, apareix un segon personatge masculí de perfil, amb un detall poc precís, que no sabem identificar.

Un tercer personatge, mig amagat darrere el que sembla un gall o qualsevol altra mena d'au mal dibuixada, tampoc el trobem a cap repertori. Hem de tenir en compte, no obstant això, que es va fabricar amb un motlle extremadament gastat i que el detall del dibuix és poc acurat, la qual cosa fa que sigui difícil restituir-lo correctament.

La qualitat, en canvi, és notable en el fragment que conté de perfil un bust d'un home barbut amb trets negroides (núm. 53). Potser es tracta de la representació d'un esclau, tema també freqüent a les llànties, tot i que els paral·lels que coneixem són ben diferents al nostre exemplar.

Damunt una llàntia de volutes del tipus Deneauve IV A trobem part d'una escena de la qual només se'n conserva la part central, on apareix un personatge (potser un soldat), amb un estendard (Núm. 31). El tema no és freqüent, però conegut, encara que el punxó exacte no l'haguem localitzat. Recorda, no obstant, a les representacions de Mart que Bailey documenta en llànties de disc de les darreries del s. II (Bailey, 1980, Q 1352).

LES MARQUES

ATILIANI. *Atilianus*. Tenim dues versions d'aquesta marca; la primera, ATIL/IAN dins un cercle ben marcat i amb nexa entre la N i la I finals. La trobem impresa a la base de la llàntia Dressel 20 amb la decoració de Triptòlem en el disc. La segona, incisa, apareix com ATILIA/NI en un exemplar de la mateixa forma, variant Deneauve VII-A/B. Ambdues foren localitzades a l'estrat 2080 del pou. És una marca del nord d'Àfrica possiblement relacionada amb S.ATIL.VES o C.ATIL.EST, que Hayes també posa en relació amb els tallers de COPPIRES i CIVNDRAC, datant-les per analogia a la primera meitat del s. II (Hayes, 1980, núm. 234 i 237). No obstant això, el tipus de lletra, una incisa i l'altra amb un aspecte que gairebé recorda també les marques incises, no sembla anterior a la segona meitat o darrer quart del s. II. Bailey documenta la versió EX OFF ATILI sobre una Loeschcke VIII, una llàntia africana d'entre els anys 175-200 (Bailey, 1988, pàg. 96).

(c)ASSI. *Cassius*. Podria tractar-se d'un C CASSI que, segons Balil, és molt freqüent a l'alta Itàlia, al centre i a la zona danuviana (Balil 1968, pàg. 166 i Balil 1982, pàgs. 7-8). També sol aparèixer a Espanya i a Tunísia. Però sembla que sempre es troba en *firmalampen*. No podem iden-

tificar la forma de la nostra llàntia, que no sembla de canal, tot i que no podem rebutjar cap hipòtesi.

CIVNDRAC. *C. Iunius Draco*. Ponsich relaciona aquesta marca amb el taller de C.IVN.ALEX (Ponsich, 1961, pàg. 70). Gairebé sempre apareix sobre llànties del tipus Deneauve V-B i VII-A, perdurant fins al s. II. Hayes, en canvi, la considera de la primera meitat del mateix segle II (Deneauve, 1969, pàgs. 84-85; Hayes, 1980, núm. 234). Bonnet, en un estudi molt aprofundit, la identifica a Montans abans de la primera meitat del s. III i considera que es va utilitzar en dos períodes diferents: Una primera època de la primera meitat del s. II, relacionada amb MNOVIVST (que a Tolegassos apareix especialment durant la segona meitat del s. II). El segon període s'allargaria fins al primer quart del s. III o potser més enllà (Bonnet, 1988, pàg. 107 i 124). Balil, per la seva banda, considera el taller africà i constata la presència de la marca en llànties de les formes Dressel 12, 14, 20 i 28 (Balil, 1968, pàg. 167). En els mapes de distribució que s'inclouen en l'acurat estudi de Bonnet, la major part de les troballes provenen de Tunísia, escampant-se per la Mediterrània Occidental, la qual cosa semblaria confirmar el seu origen nord-africà, que considerem el més encertat (Bonnet, 1988, fig. 33). Aquesta opinió és compartida per Bailey en el seu documentat estudi, en el qual constata la seva procedència de l'Àfrica Proconsular i, especialment, Tunísia com a principal centre productor, encara que també podia haver-hi activitat d'aquest taller a la Tripolitana (Bailey, 1988, pàg. 98).

COPPIRES. *C. Oppius Restitutus*. La problemàtica del taller de COPPIRES o del seu possible precedent OPPI, així com les variants OPPIRES i COPPRES, ja ha estat comentada al descriure els nostres exemplars. Per tant, no val la pena insistir-hi massa, ni repetir el que ja hem apuntat anteriorment (vegeu núm. 65, 71 i 89 del catàleg). Independentment de la seva localització a Itàlia o al Nord d'Àfrica (o a tots dos indrets alhora), és probablement el taller que més apareix a la conca mediterrània, amb peces localitzades més enllà, a qualsevol punt de l'Imperi romà.

COPREST / O. *C. Oppius Restitutus*. És una variant interessant, i per nosaltres quasi inèdita, del popular COPPIRES. Només en coneixem un exemplar, citat per Bailey, provinent de Roma (Bailey, 1988, pàg. 14), però està sens dubte relacionat amb el taller o marca inicial. La O o cercle que apareix centrat sota la marca COPREST potser indica un taller diferenciats, una sucursal o un llibert que va fabricar els seus productes al mateix temps que l'oficina principal, en un indret que desconeixem.

EMOS (?). No l'hem localitzat a cap repertori. Cal advertir, però, que la lectura que en fem no és segura. La marca està massa esborrada per fiar-nos de la seva correcta transcripció.

EX OFI/ L HORTE/ NSI. *Ex officina L. Hortensius*. Aquesta fórmula EX OFI és típica de les llànties de disc, del tipus genèric Deneauve VII-B i VIII i Loeschke VIII. Els caràcters quasi en cursiva i de mides desiguals ens acosten als productes dels darrers decennis del s. II. La seva localització en el pou de la vil·la ens confirma aquesta cronologia, que ja havia estat assenyalada per Pavolini, mentre que, per la forma sobre la qual apareix, Deneauve la data entorn el 150 (Pavolini, 1987, pàg. 150; Deneauve, 1969, núm. 871). Els dos exemplars de Tolegassos s'han obtingut amb el mateix punxó o matriu (Casas & Rocas, 1989, pàgs. 76-78). Balil considera el taller situat a l'Àfrica Proconsular (Balil, 1968, pàg. 169).

LFABRICMASC. *L. Fabricius Masculus*. Bailey dona a conèixer diferents versions o marques del taller de *Fabricius Masculus*. Apareix, a més, com a LFABRICMAS, LFABRMASCL i LFAMAS. Considera que probablement va treballar en un indret no massa lluny de Roma, durant la fi de l'era flàvia i començaments dels antonins. Pavolini suggereix una datació d'entre el 150-180, que es correspon perfectament amb la dels nostres exemplars (Bailey, 1980, pàg. 95; 1988, pàg. 97). No obstant això, el taller és prou antic. Apareix en llànties de volutes de mitjan s. I, en la variant Deneauve VB, i perdura en peces fabricades 100 o 125 anys més tard. Tots els autors coincideixen a assenyal·lar que hi ha més probabilitats que el seu origen sigui itàlic i no africà (Ponsich, 1961, pàg. 72; Balil, 1968, pàg. 171), opinió que no rebutgem, però que ens costa de compartir. Està comprovat que a Tolegassos, a partir del s. II, no arriba ni un sol esquadris de ceràmica itàlica, ni fina ni comuna. Tots els fragments d'importació del pou, a part de quatre esquerdissos de T.S. sud-gal·lica, són nord-africans. És del nord d'Àfrica la sigil·lata i la ceràmica de taula de vora fumada o de patina cendrosa; també ho és la major part de la ceràmica comuna, excepte una petita part que fou fabricada a la vil·la o al seu entorn immediat. Ens costa admetre que un producte específic com són les llànties haguessin arribat d'una altra banda. Per altra part, les característiques de la pasta que podem observar a cop d'ull en res es diferencien de les que veiem a les altres llànties africanes. No obstant això, guardarem un prudent silenci i no ens pronunciarem sobre aquesta qüestió mentre no es disposi de noves evidències.

L.M.AD / LMADIEC. *L. Munatius Adiectus*. N'hem identificat un parell d'exemplars, que no semblen sortits del mateix punxó. L'un d'ells es llegeix L.M.AD i l'altre LMAD, tot i que les mides de les lletres són idèntiques. Es tracta del taller africà de *L. Munatius Adiectus*, documentat per Ponsich, Balil, Bailey, Bonnet, etc., amb un extens nombre de paral·lels (Casas & Rocas, 1989, pàg. 80). En realitat, la localització exacta del taller encara es troba en discussió, i no hi ha unanimitat entre els diferents estudiosos. Bailey, encara que el doble d'exemplars trobats a Àfrica en relació amb els itàlics semblí assenyal·lar un origen nord-africà, considera que per les seves característiques i la forma de la marca s'ha de situar al centre d'Itàlia (Bailey, 1980, pàg. 98); mentre que segons l'opinió de Joly, recollida pel mateix Bailey, hauríem de veure-hi dos tallers situats en una i altra

banda de la Mediterrània. En tot cas, el *floruit* del taller s'ha de situar entre la fi del període flavi i trajà.

LVCCEI. *Lucceius*. Aquest taller de l'Àfrica Proconsular, que va comercialitzar els seus productes durant el període antoní-severià, presenta estretes relacions o variants amb LVCCEI FELIX i LVCCEI FORTVNATI, i sembla que va treballar ocasionalment en combinació amb MAVRICI (Bailey, 1988, pàg. 98). Balil considera que el taller prové de la fusió dels de *Lucceius Fortunatus* i *Lucceius Mauricius*, d'on s'hauria originat també la marca LVCCEIORVM (Balil, 1968, pàg. 172). És habitual en llànties Dressel 20.

MARC/CI o MAVRICI. *Mauritius*. Aquesta marca apareix esgrafiada en cursiva en una base de la qual no podem identificar el tipus. Sembla que llegim perfectament i sense cap tipus de dubte MARC/...CI, però seria un taller desconegut. Essent en cursiva i esgrafiada, possiblement no sabem veure els nexes entre les lletres i la interpretem erròniament. La lectura correcta, comparant-la amb altres marques, hauria de ser MAVRI /CI, documentat per Deneauve a Cartago, Balil a Sardenya o per Bailey al nord d'Àfrica, relacionat amb LVCCEI (Deneauve, 1969, 821 i 913; Balil, 1982, pàg. 11; Bailey, 1988, pàg. 92, 98, 190).

MNOVIVST. (Variants MNOVIVSTI, I MNOVIVST, MNOVIVSA). *M. Novius Iustus*. Amb diferents variants i tipus, és la marca més nombrosa a la vil·la. Un dels possibles centres de fabricació, potser el principal, podria situar-se a El Djem, tot i que es constata la seva fabricació en altres indrets del Nord d'Àfrica (Bailey, 1988, pàg. 99), però també s'han detectat còpies obtingudes dels motlles originals a la Gàl·lia i, especialment, a Montans. El taller va estar en activitat almenys entre el 120 i el 180, essent els nostres exemplars del període més recent i, en concret, de la segona meitat del s. II, atesa la cronologia dels estrats on es van trobar. Les diferents variants que documentem a Tolegassos, amb acabaments en ST, STI, SA, no responen a cap motiu conegut, encara que podríem pensar en diferents sucursals, tallers o llocs de producció situats en una mateixa àrea més o menys extensa. És, no obstant això, una hipòtesi.

NERI. *Nerius*. La marca apareix a la base d'una llàntia Loeschcke X típica, una *firmalampen* fabricada probablement al nord d'Itàlia, segons Bailey (Bailey, 1988, pàg. 99), o més concretament a la vall baixa del Po, segons altres autors (Balil, 1968, pàg. 174). És un fragment de la primera meitat del s. II, residual a l'estrat on va aparèixer.

PVLL/AENI. *Pullaenus*. La marca apareix a la base d'una peça excel·lent, trobada al pou, en un context del 175/200 (màxim, 210), del tipus Deneauve VIII-B, amb el bec en forma de cor. El disc està decorat amb l'escena del personatge saltant en perxa damunt un brau. La part inferior del disc i la nansa també estan decorats. Deneauve, en el treball que tantes vegades hem citat, data la forma cap a la segona meitat del s. II. Hayes la data en un

moment més tardà, entre la segona meitat del s. II i inicis del s. III (Hayes, 1980, núm. 278). Bailey documenta la variant PVLLAE/NORV, potser situat no massa lluny de Dougga (Bailey, 1988, pàg. 99). Balil també el considera un taller africà de la Proconsular (Balil, 1968, pàg. 175).

SV... *Successi*. Si la transcripció és correcta, la marca que trobem a la base d'una llàntia de canal, del tipus Loeschcke X, correspondria al taller de SVC/CESSI, que Balil considera originari de la Pannònia i la data cap a la primera meitat del s. II (Balil, 1968, pàg. 178).

VIBIAN. Apareix en relleu en un exemplar força sencer de la forma Deneauve IXA/Dressel 5-C/Loeschcke X. És una marca ben documentada, pròpia d'aquesta forma, i sovint associada al taller de FORTIS. Hayes la data a la primera meitat del s. II, en consideració a la forma de la llàntia, però a Tolegassos apareix en un estrat del darrer quart del mateix segle (Hayes, 1980, pàgs. 58-59). Bailey ens assenyala que *Vibianus* va ser un dels últims fabricants de llànties de canal nord-itàlics, el taller del qual va tenir el seu *floruit* des de mitjan segle segon fins a les darreries de la centúria. Fins i tot s'han trobat exemplars en contextos dels primers anys del s. III, casant perfectament amb la cronologia de l'estrat 2080 de Tolegassos, i encara més tardans (Bailey, 1988, pàg. 102).

CONSIDERACIONS FINALS

No és habitual que en una vil·la rural de mitjanes dimensions es trobi un conjunt de llànties tan ampli com el de Tolegassos. Si ho comparem amb el d'altres vil·les de les nostres comarques, aquest cas pot semblar particular. No obstant això, la ceràmica a Tolegassos sempre s'ha recuperat per milers de fragments a gairebé tots els estrats excavats. El volum de sigil·lates i ceràmiques comunes africanes sembla exagerat, fora de mida. El mateix hem de dir de les ceràmiques comunes. Únicament les àmfores són realment minoritàries. Per tant, encara que els fragments de llàntia representin un percentatge ridícul davant el conjunt total de ceràmica, el seu nombre absolut ha de ser per força significatiu. Cent cinquanta fragments que es poden analitzar no són res davant els centenars de sigil·lates sud-gàl·liques o els milers d'africanes, però constitueixen un repertori prou ampli amb vistes a obtenir-ne alguna conclusió.

La proximitat de la vil·la a la ciutat d'Empúries, a poc més de 4 km, va fer que des dels seus inicis hi arribessin amb comoditat tota mena d'atuell d'importació. Segurament, la poca distància i l'absència d'intermediaris abaratia el producte. En mig matí es podia anar i tornar carregat d'estrís del mercat emporità. Potser per això veiem que els plats i cassoles es gastaven sense mesura a la vil·la. En els abocadors apareixen recipients sencers –només escantonats– que en aquesta casa es llançaven i en altres vil·les més allunyades s'haurien aprofitat. És significatiu veure com en altres indrets més distants

de la costa trobem cassoles de ceràmica comuna reduïda (el que normalment anomenem “grollera” per la seva baixa qualitat), fabricats en tallers locals, els quals, una vegada trencats foren restaurats amb grapes de plom per poder-los continuar utilitzant. És un fenomen que a Tolegassos només detectem una vegada a mitjan segle IV, en un context totalment diferent al de la rica vil·la altoimperial, quan ja havia passat el període d'esplendor i s'havia acabat el temps de les vaques grasses.

Aquest fenomen, que no hem de considerar curiós, sinó lògic, es repeteix a la vil·la del Mas Gusó, amb més connexions amb Tolegassos del que hom podria pensar en un primer moment. En aquest altre jaciment situat a l'extrem nord de Belcaire d'Empordà, a la mateixa distància d'Empúries, observem el mateix. En el limitat espai que hem excavat durant un parell de campanyes els fragments de ceràmica brollen a centenars. Només recollint els esquerdisos que es veuen a la superfície dels camps de conreu obtindríem un repertori complet i extensíssim de totes les produccions usuals entre els segles II aC i III dC. Sens dubte aquest fenomen només el podem atribuir a la presència pròxima del mercat emporità i a la facilitat de tot tipus amb la qual es podien obtenir els productes manufacturats que arribaven a la nostra costa des d'indrets ben diversos i allunyats de l'Imperi i, de manera especial durant el s. II, del nord d'Àfrica.

Les llànties són, doncs, un més dels productes que, necessaris en qualsevol casa, arribaven al port emporità i es consumien, de manera immediata, a la ciutat i a les cases de pagès del territori de l'entorn immediat. Precisament les llànties són un producte delicat, que potser hauríem de trobar més sovint a les escombreres d'aquestes vil·les. L'escalfor del ble en flama tornava trencadís el bec, la qual cosa inutilitzava el llum d'oli, i no sembla que haguessin de durar massa. Els exemplars que hem pogut trobar sencers sempre estan trencats per la punta del bec, ben ennegrit. Per tant, trobar-ne alguns centenars de fragments –molts d'ells, esquerdisos insignificants– no ha de ser motiu de sorpresa.

El que té realment un interès indubtable és la seva aparició en estrats que poden ser ben datats a partir dels grans conjunts ceràmics que en ells s'hi troben; en àmbits i estrats segellats, sense barreges ni intrusions, que no ofereixen dubtes quant a la seva cronologia. Normalment, la datació d'aquestes llànties no varia massa en relació amb les que ja van establir els especialistes en aquest tema, però aporten precisions i matisos importants i, a vegades, desfan alguns dubtes o, senzillament, posen en qüestió veritats que fins ara no s'havien pogut discutir i conclusions que s'havien obtingut amb l'estudi de peces de conjunts que, malgrat representar un volum i un nombre important de material, provenien de contextos estratigràfics i cronològics gens clars.

Malauradament, aquestes que donem a conèixer no són totes les llànties de Tolegassos. Som plenament conscients que a l'escombrera encara en queden algunes dotzenes d'exemplars que hauríem pogut recuperar juntament amb la resta d'*instrumentum domesticum* si se'ns hagués permès continuar les campanyes d'excavació iniciades el 1982 i interrompudes sobtadament el 1996 per manca de subvencions de les institucions.

BIBLIOGRAFIA

ALAMINOS, A.; CASAS, J.; ROCAS, X., "Llànties", *Excavacions arqueològiques subaquàtiques a Cala Culip*. I, Centre d'Investigacions Arqueològiques, Sèrie monogràfica, 9, pàgs. 113-122, Girona.

AMANTE SANCHEZ, M., *Lucernas romanas de la Región de Murcia (Hispania Citerior)*, Anejos de Antigüedad y Cristianismo I, Universidad de Murcia, 1993.

AMARE TAFALLA, M.I., *Lucernas romanas en Aragon*, Saragossa, 1988.

ARXE GALVEZ, J., *Les llànties tardo-republicanes d'Empúries*, Barcelona, 1982.

BAILEY, D.M., *A catalogue of the lamps in the British Museum*. 2. *Roman lamps made in Italy*, Londres, 1980.

BAILEY, D.M., *A catalogue of the lamps in the British Museum*. 3. *Roman provincial lamps*, Londres, 1988.

BALIL, A., "Marcas de ceramista en lucernas romanas halladas en España", *Archivo Español de Arqueología*, 41, Madrid, (1968), pàgs. 151-178.

BALIL, A., "Estudios sobre lucernas romanas. III". *Studia Archaeologica*, 70, Universitat de Valladolid, (1982), pàgs. 5-20.

BONNET, J., *Lampes céramiques signés. Définition critique d'ateliers du Haut Empire*, DAF núm. 13, París, 1988.

CASAS, J., *L'Olivet d'en Pujol i els Tolegassos. Dos establiments agrícoles d'època romana a Viladamat*, Centre d'Investigacions Arqueològiques, Sèrie Monogràfica, 10, Girona, 1989.

CASAS, J., *La vil·la dels Tolegassos i el poblament rural d'època romana en el rera país emporità*, Tesi de Doctorat, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1991.

CASAS, J. & SOLER, V., *Els Tolegassos. Una explotació agrícola d'època romana a la plana emporitana*, Girona, 1998, (en premsa).

CASAS, J. & NOLLA, J.M., *L'abocador oriental de la vil·la de Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà)*, *Estudis Arqueològics*, 1, Universitat de Girona, 1993.

CASAS, J. & ROCAS, X., "Les llànties de la vil·la romana de Tolegassos. Algunes consideracions entorn la seva datació", *Cypsela VII*, Girona, (1989), pàgs. 81-86.

DENEAUVE, J., *Lampes de Cartage*, CNRS, 1969, París.

GOETHERT-POLASCHEK, K., *Katalog der römischen lampen des Rheinischen Landesmuseums Trier*, Mainz am Rhein, 1985.

HAYES, J.W., *Ancient lamps in the Royal Ontario Museum. I: Greek and roman claylamps. A catalogue*, Toronto, 1980.

HARRIS, W.V., "Roman terracotta lamps: The organization of an industry", *The Journal of Roman Studies*, LXX, Columbia University, (1980), pàgs. 126-145.

MUSETEANU, C.; CULICA, V.; ELEFTERESCU, D., "Lampes à estampille de Durostorum", *Dacia XXIV*, Bucarest, (1980), pàgs. 283-305.

PALOL, P., "La colección de lucernas romanas de cerámica procedentes de Ampurias en el Museo Arqueológico de Gerona", *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales*, IX-X, Madrid, (1948-49), pàgs. 233-265.

PAVOLINI, C., "Le lucerne romane fra il III sec. A.C. e il III sec. D.C.", *Céramiques hellénistiques et romaines II*, (1987), París.

PONSICH, M., *Les lampes romaines en terre cuite de la Mautétanie Tingitane*, Rabat, 1961.

Fig. 1. Llànties de l'estrat 2080 del pou de Tolegassos. Darrer quart del s. II. Amb decoracions florals, Triptòlem, personatge no identificat i cornucòpia.

Fig. 2. Llànties del pou i estrats de la segona meitat del s. II, decorades amb esses, un cap de brau, Leda i el cigne i quatre branques de palma.

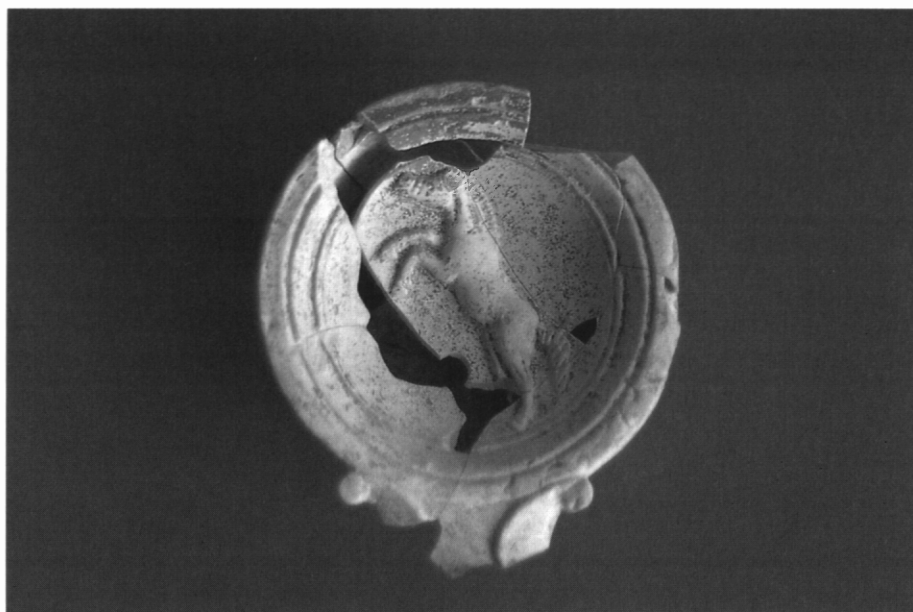
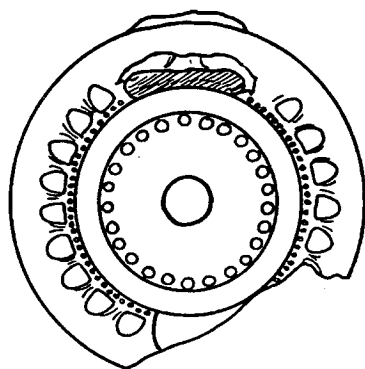
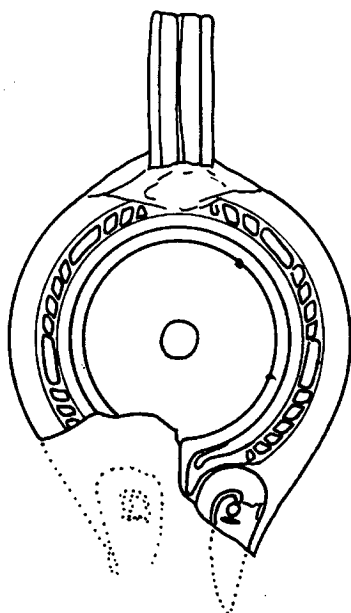
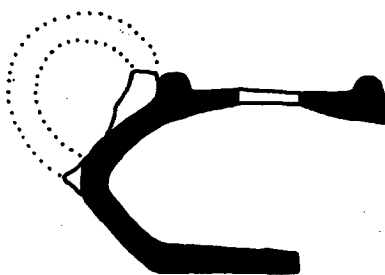

Fig. 3. A dalt, llàntia de volutes amb un cavall en el disc. A baix, Fragment de disc de les escombreres, amb una cràtera i penjolls de raïms.

1

2

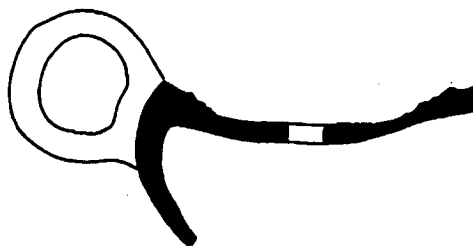

Fig. 4. Llànries d'estrats tardorepublicans i augustals.

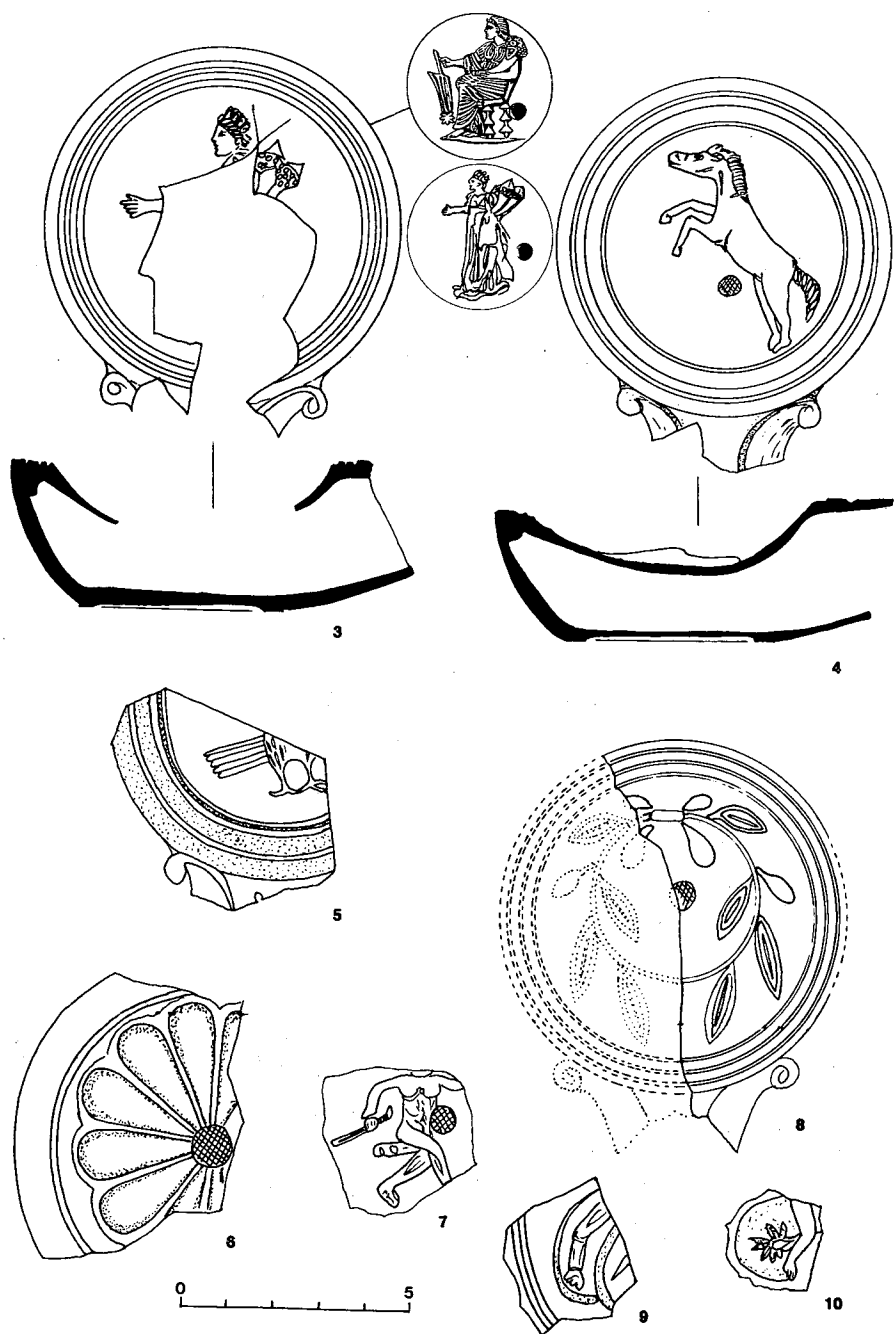

Fig. 5. Fragments de llàntia de l'estrat més antic de les escombreres orientals.

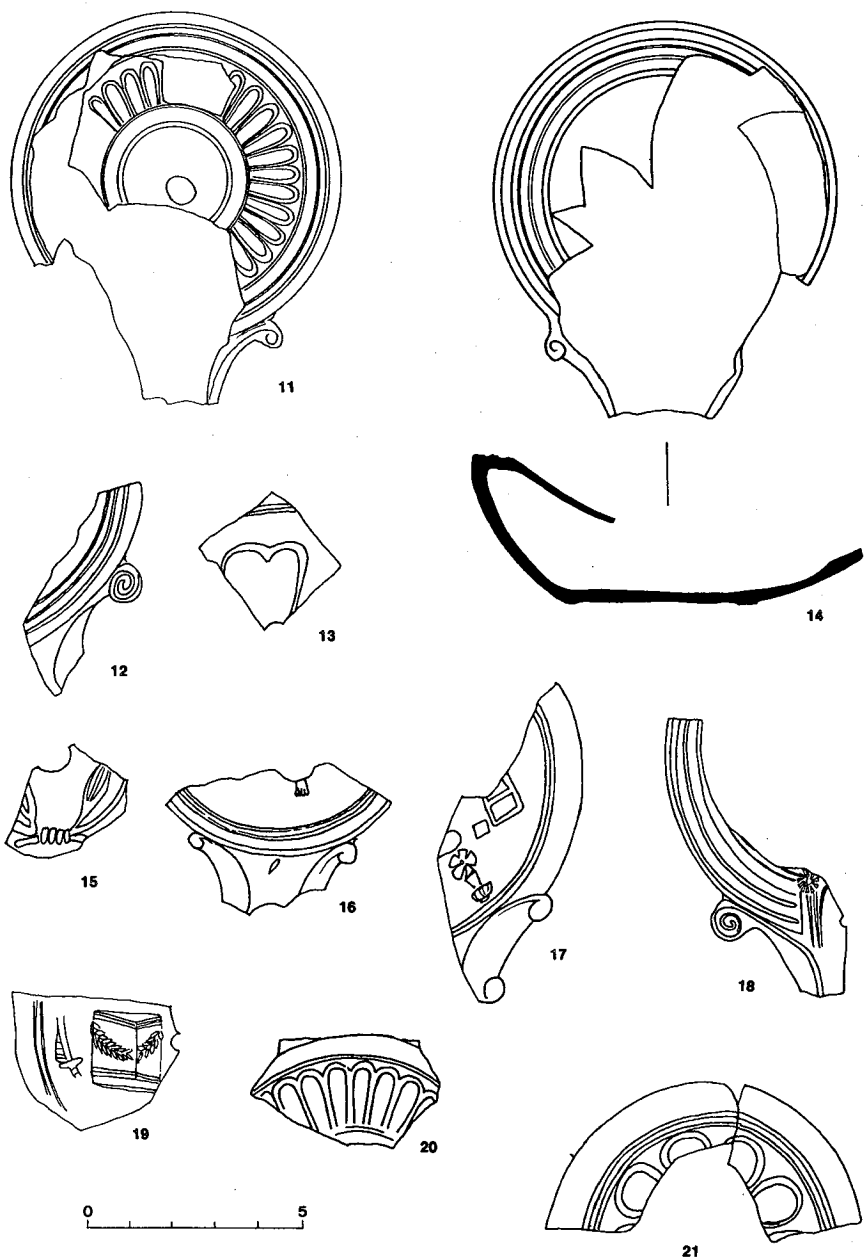

Fig. 6. Diversos fragments provinents de l'abocador i estrats tar道家ugustals.

22

Fig. 7. Fragment de disc d'una llàntia de volutes, amb decoració de Zeus-Ammon.

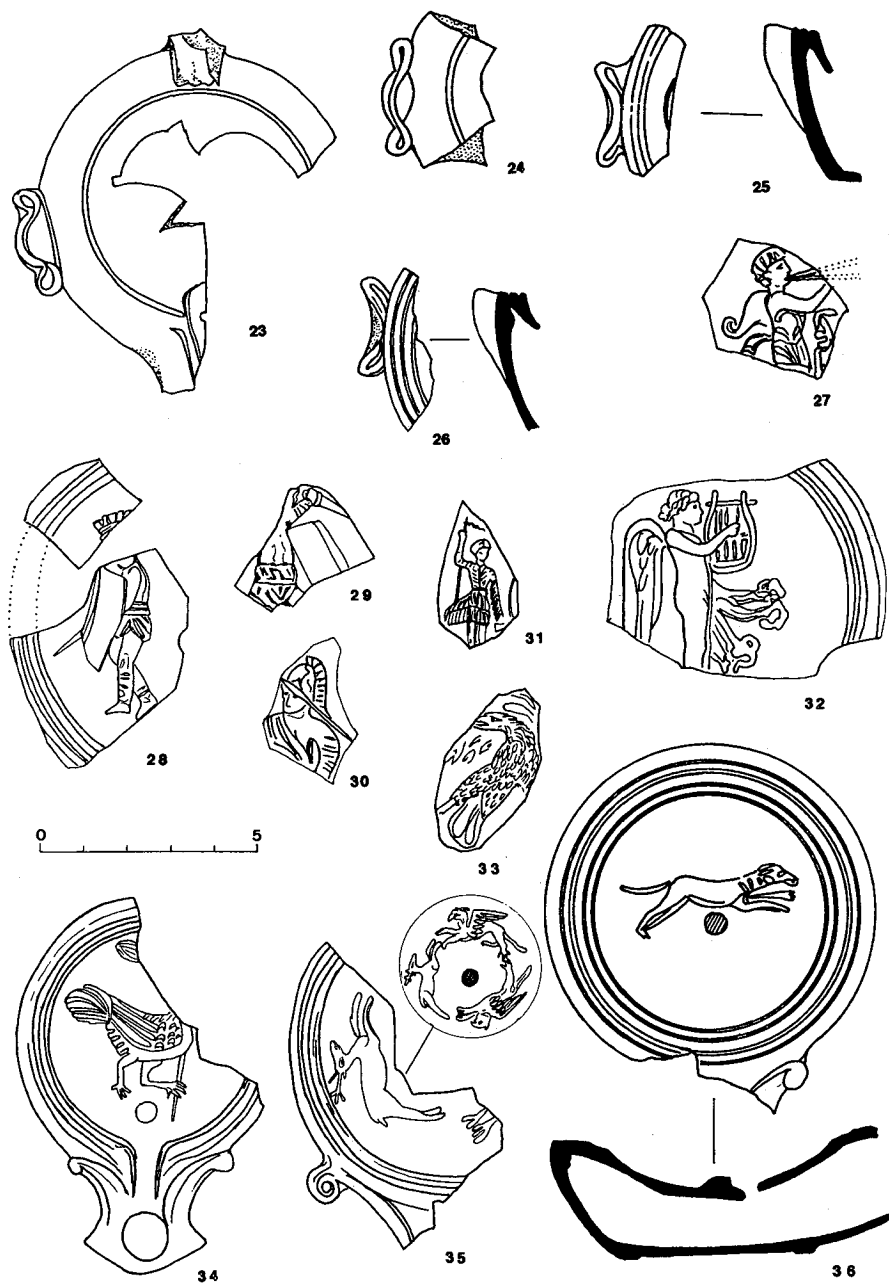

Fig. 8. Fragments de diversos estrats augustals, escombreres i sitges.

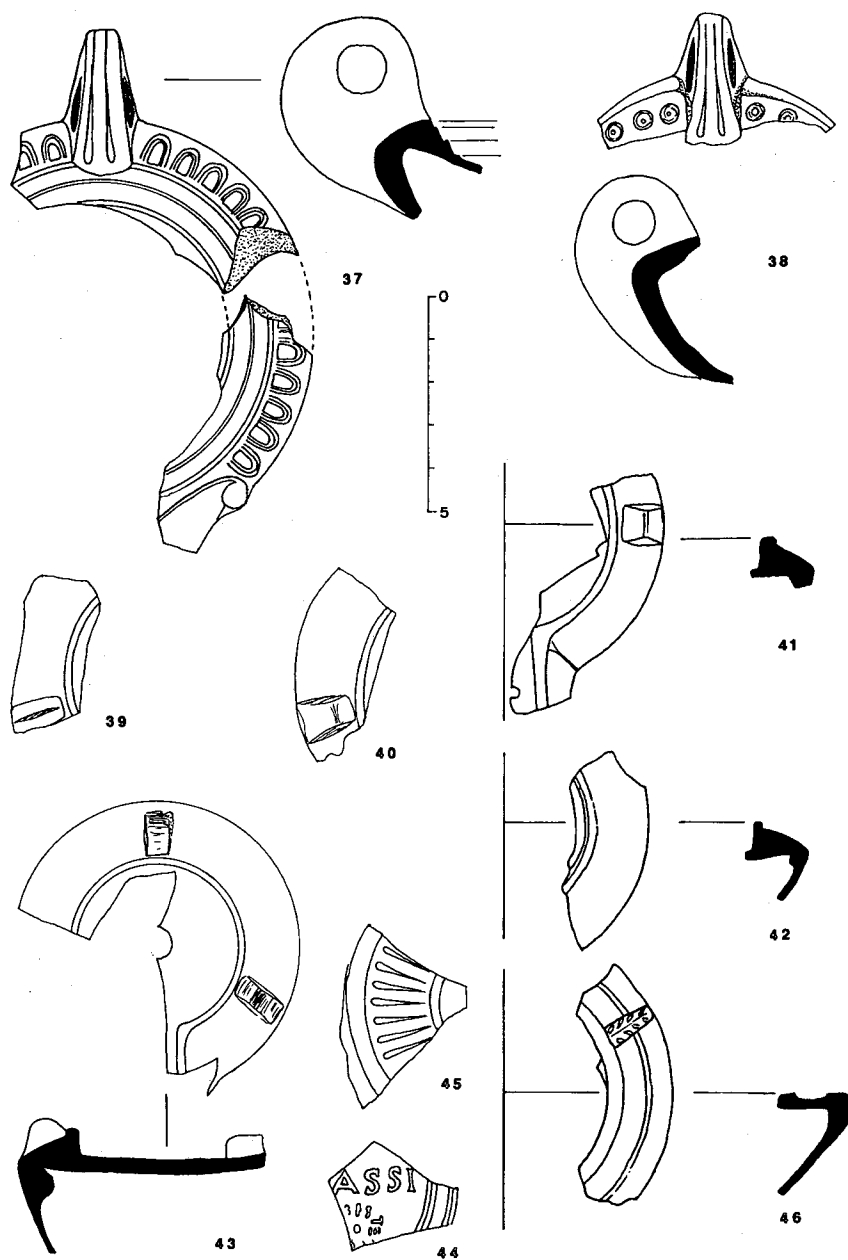

Fig. 9. Llànries de disc i de canal.

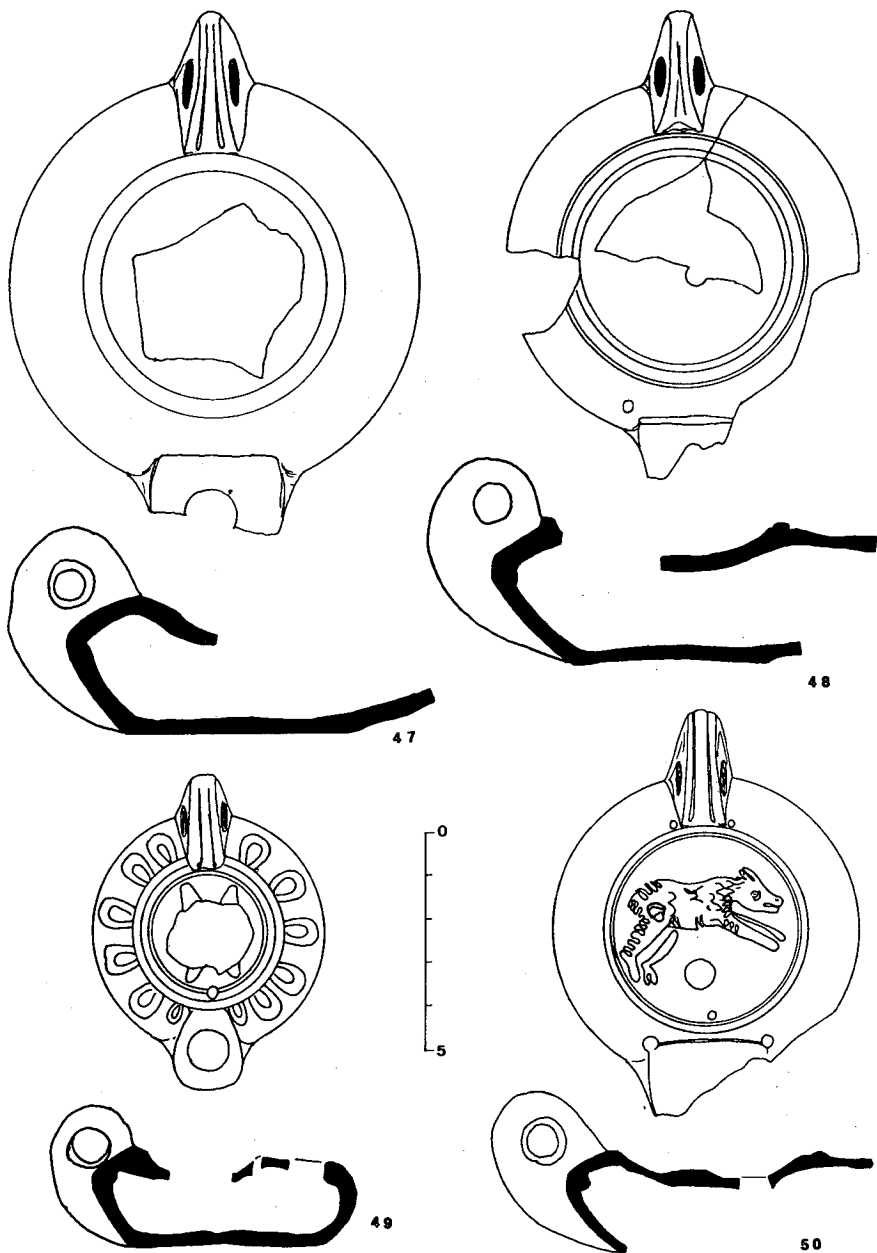

Fig. 10. Llànties de disc, Deneauve VII, de l'escombrera.

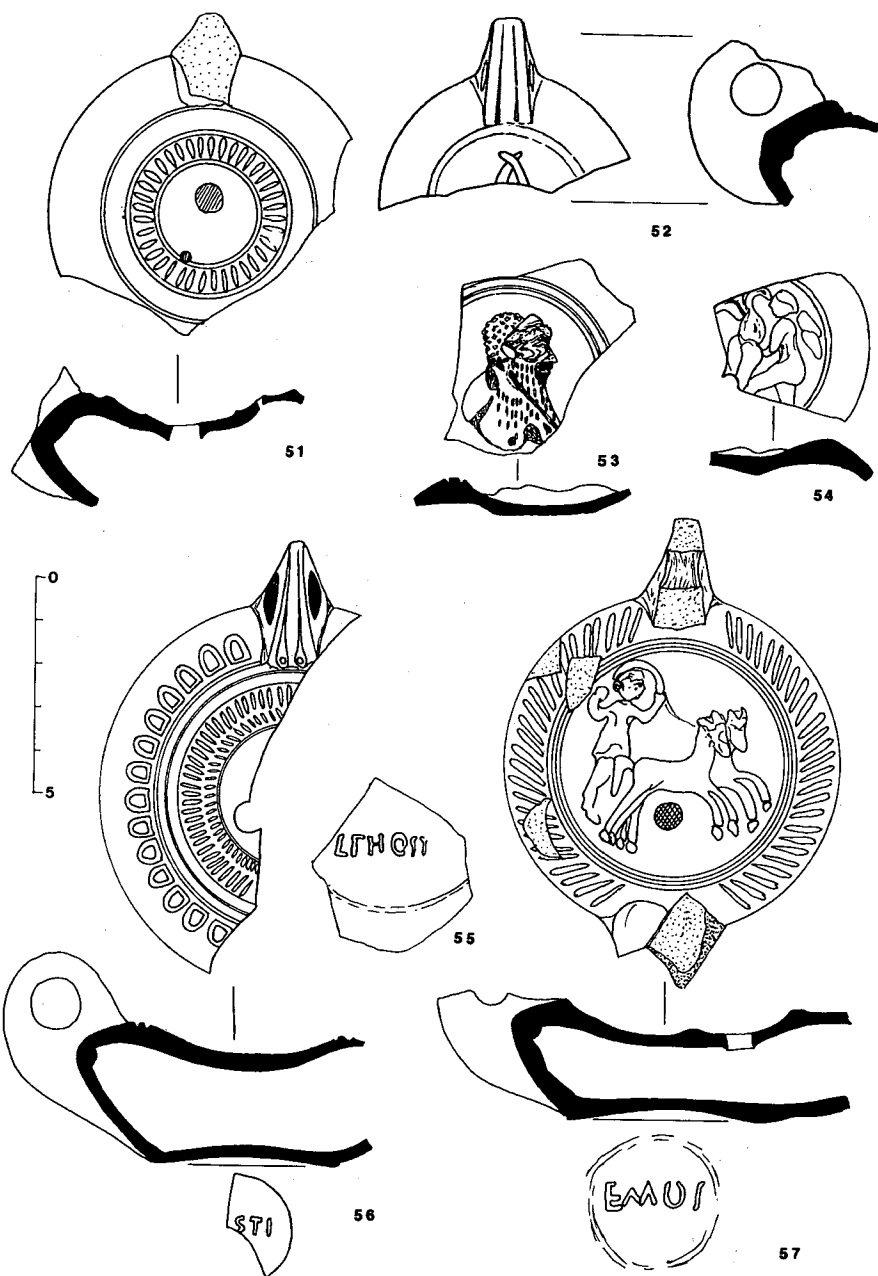

Fig. 11. Llànties de disc.

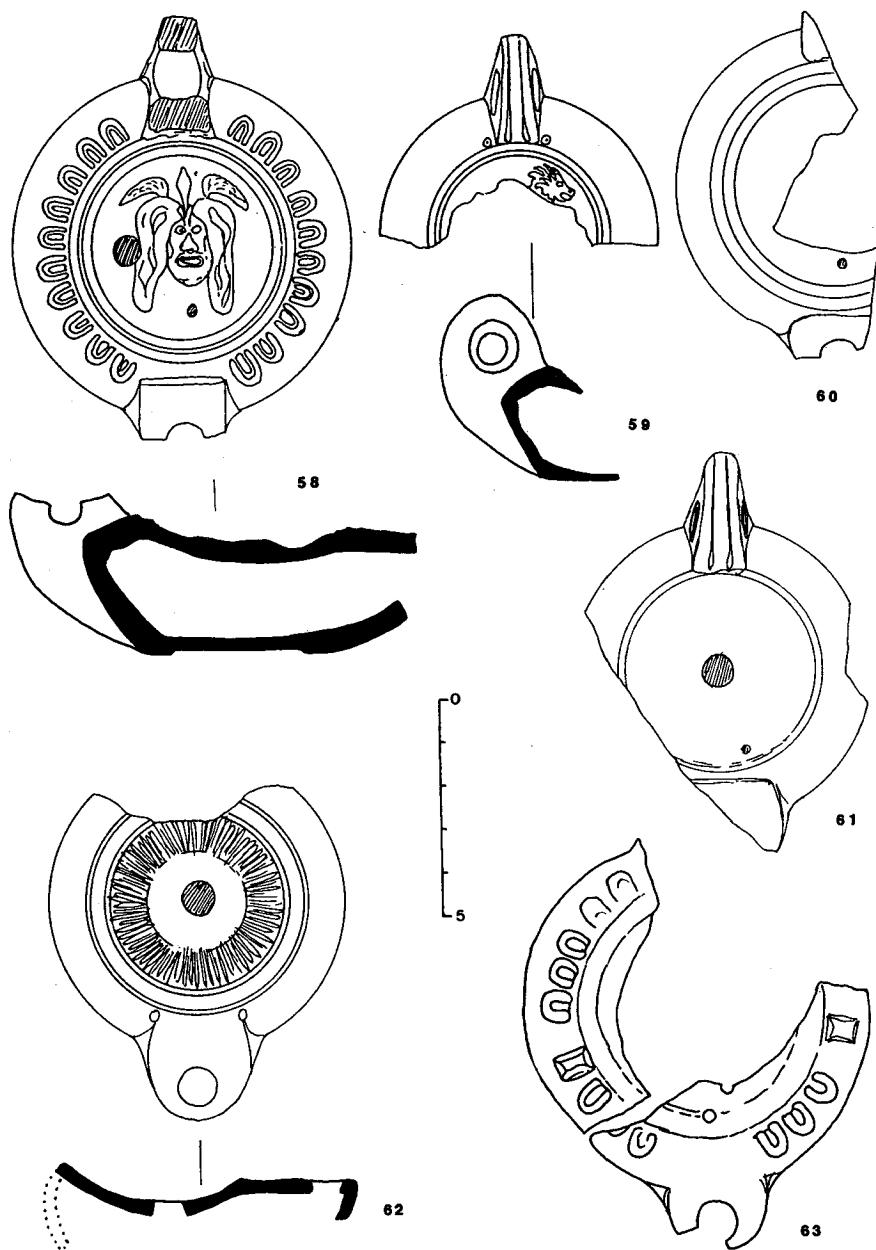

Fig. 12. Llànties de disc.

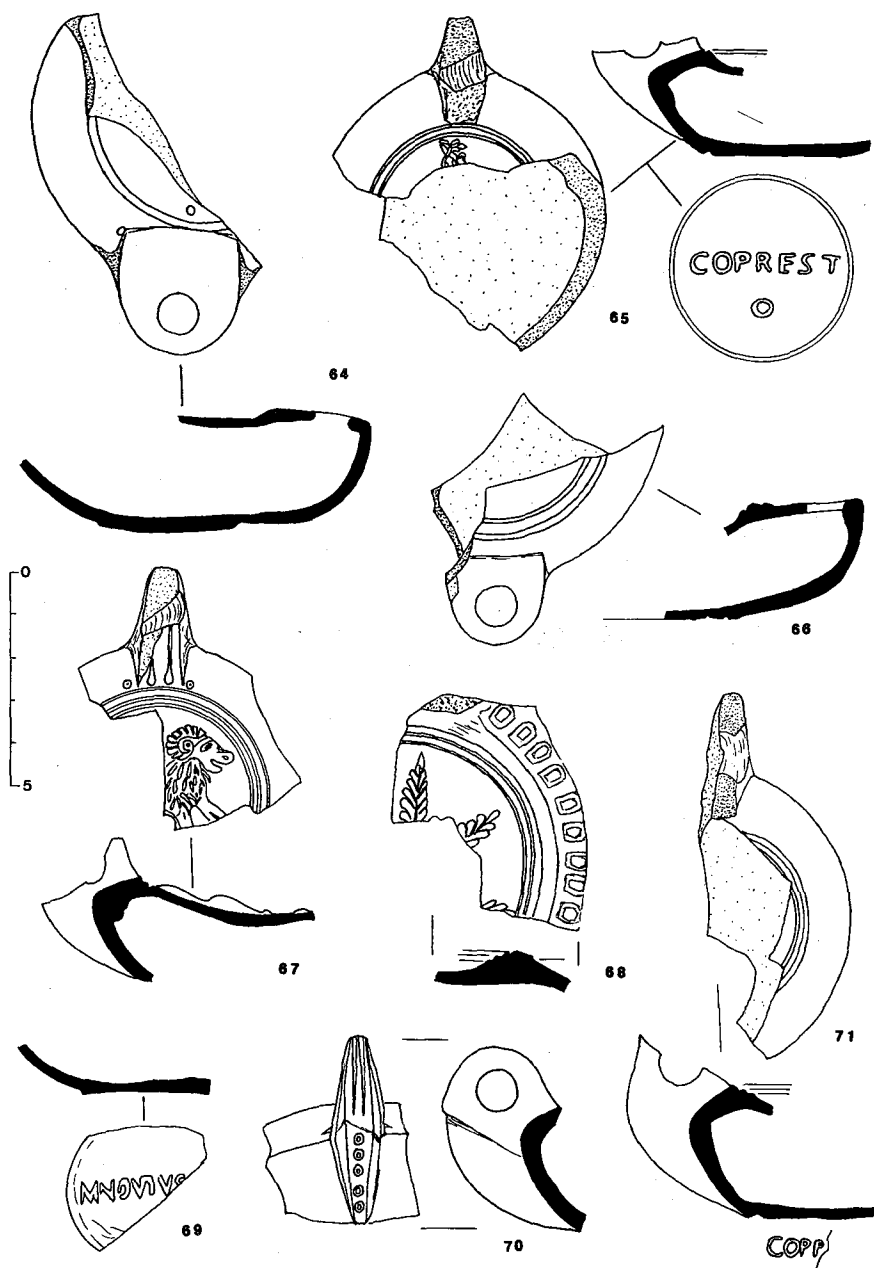

Fig. 13. Llânties de disc, amb exemplars dels tallers de COPREST, MNOVIVS i COPPIRES.

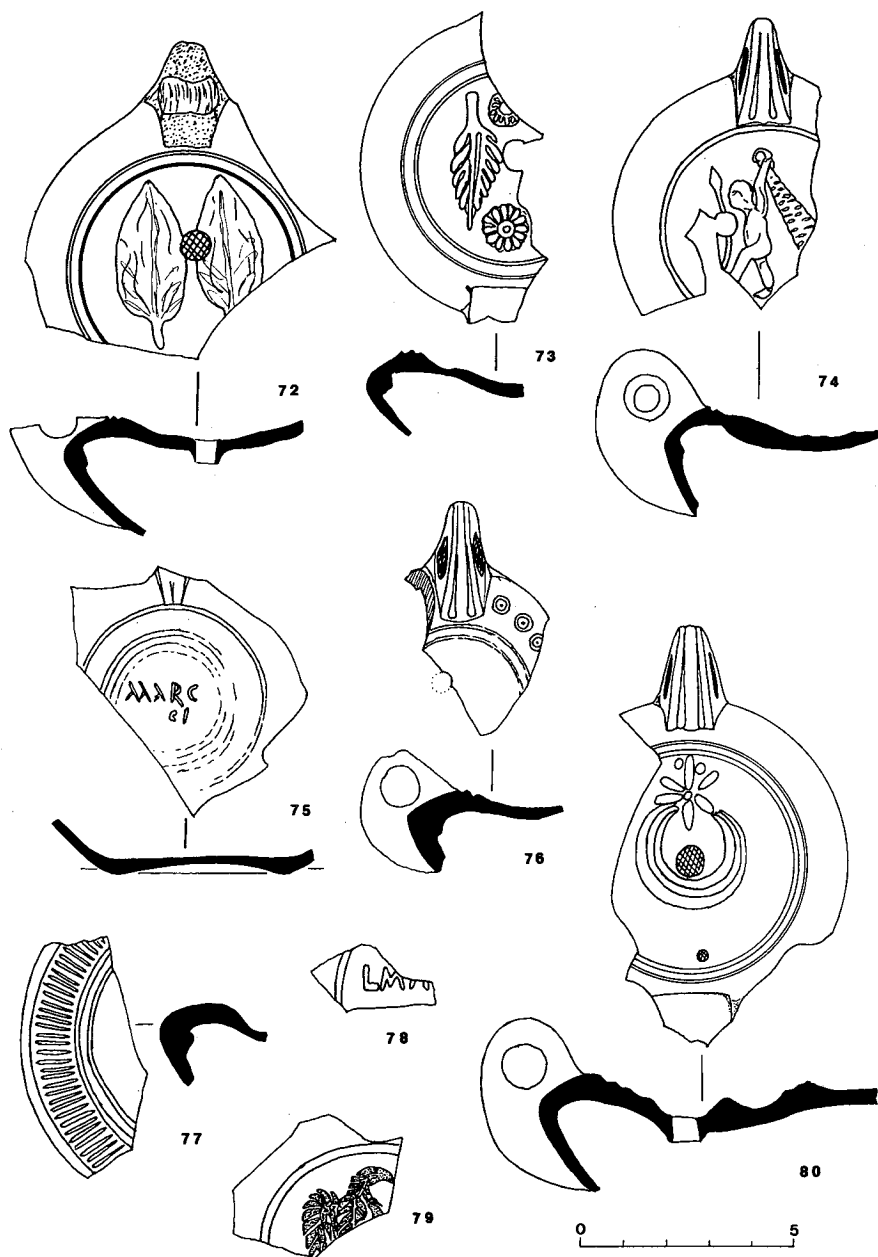

Fig. 14. Llàntries de disc, forma genèrica Deneauve VII-A/B, amb exemplars dels tallers de MARC/CI (MAVRICI) i LMADIEC.

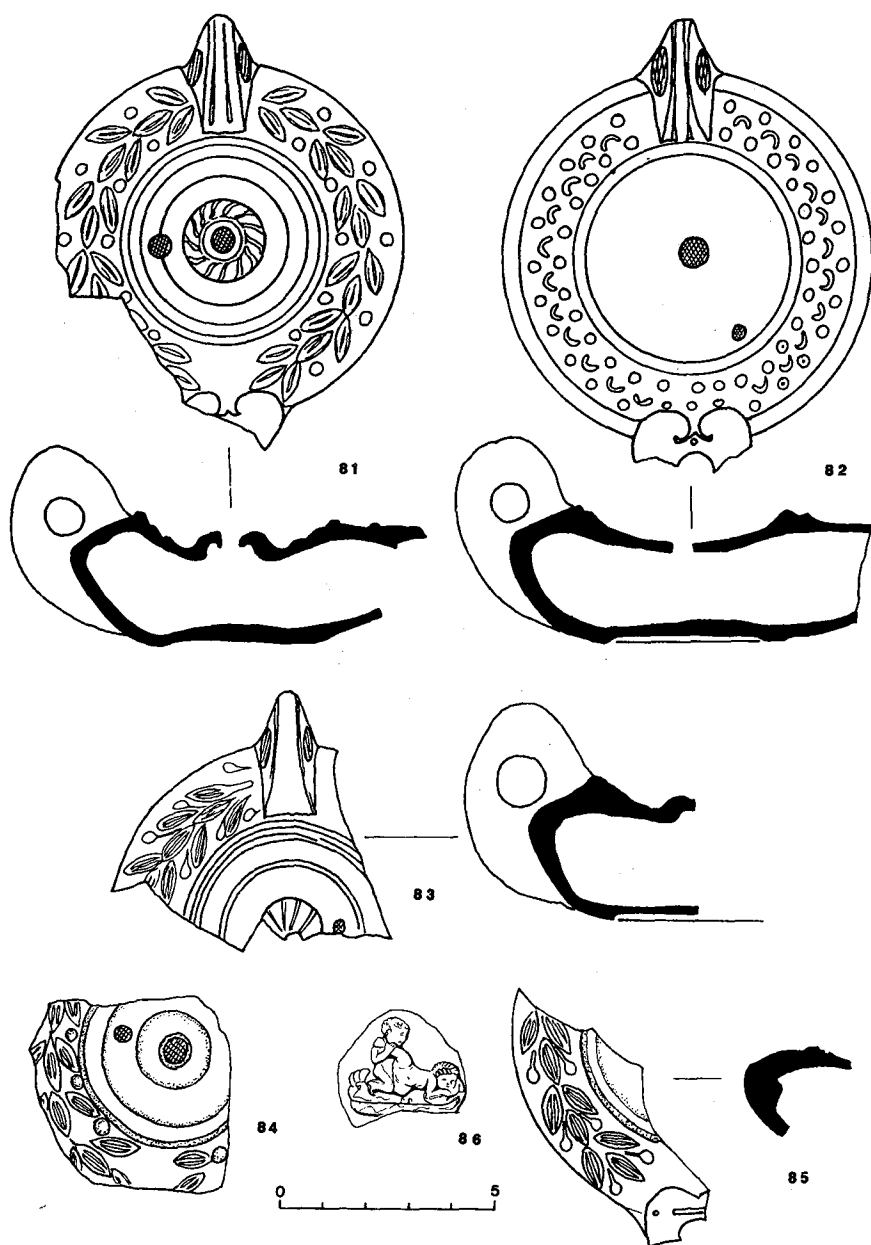

Fig. 15. Llànies de disc de diversos estrats del període més tardà. Forma Deneauve VIII-B, i un fragment de disc de forma no identificada.

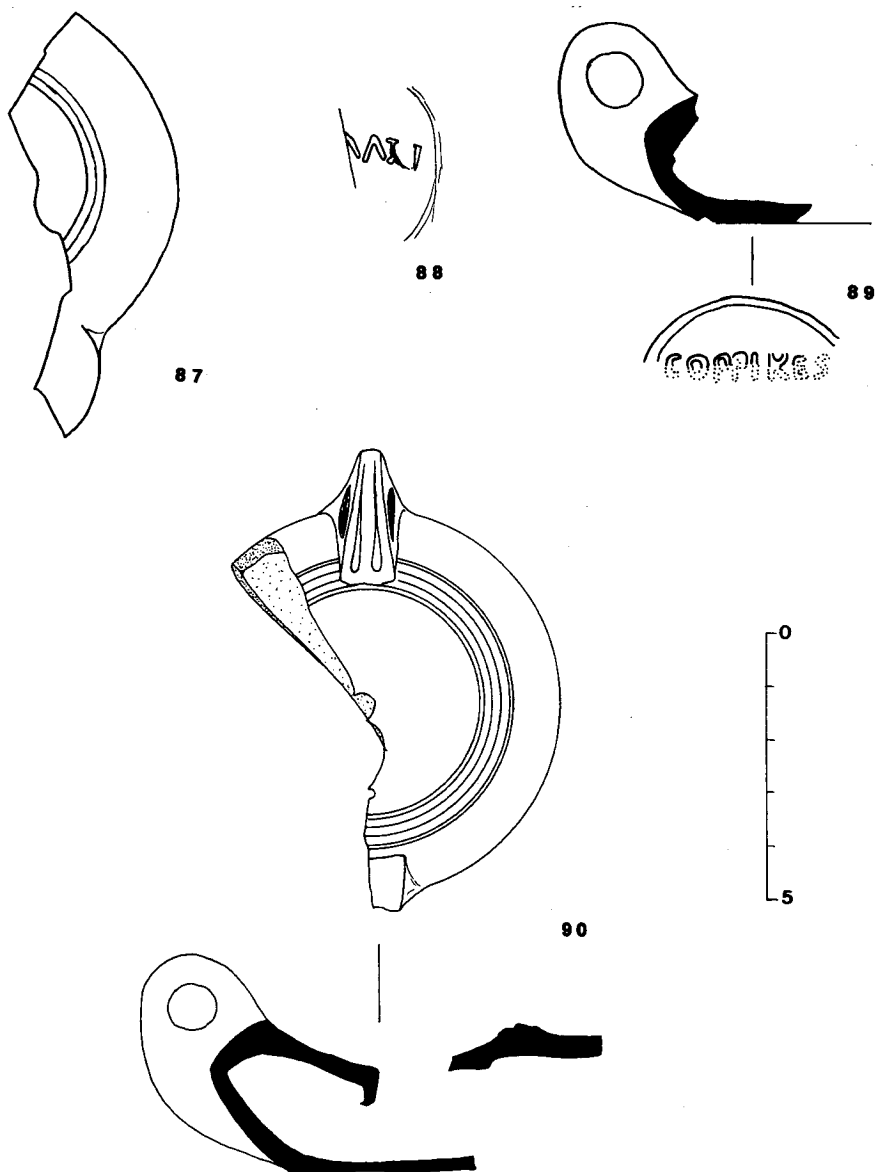

Fig. 16. Diversos fragments de llànties de disc, amb la marca COPPIRES i una segona no identificada.

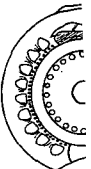
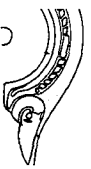
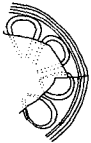
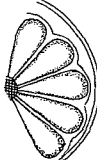
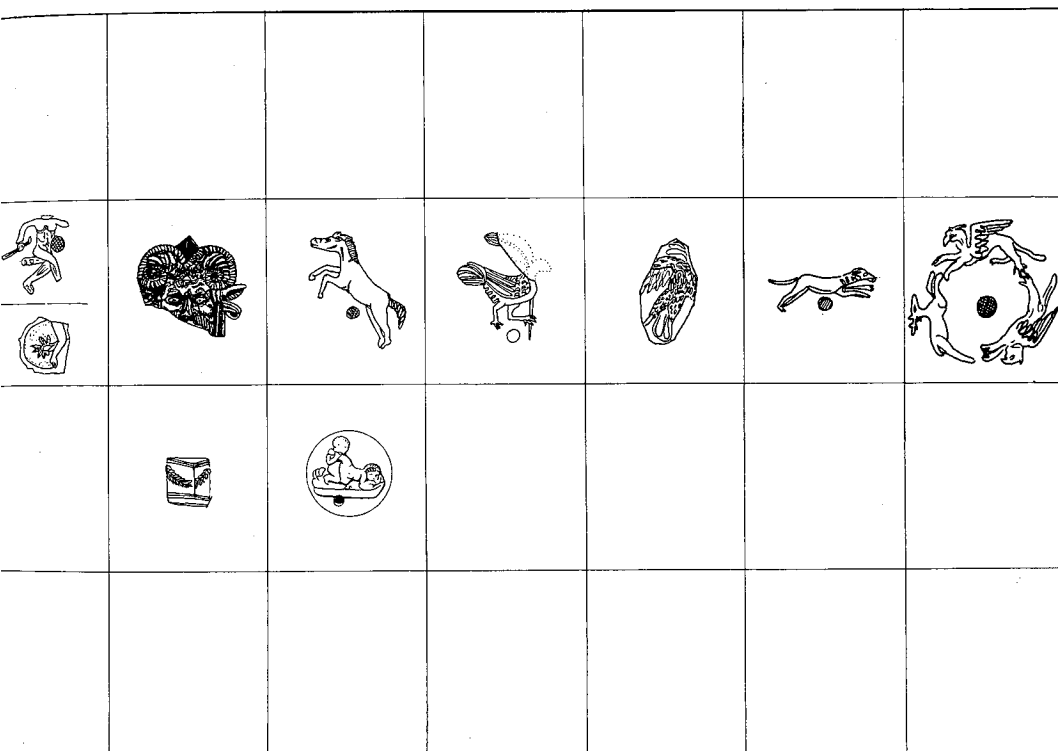
FORMA DECORACIÓ MARCA Deneauve I i II						
 Deneauve IV A						
 Deneauve V A						
E C Deneauve V						

Fig. 17. Quadre resum tipològic dels exemplars del s. I.

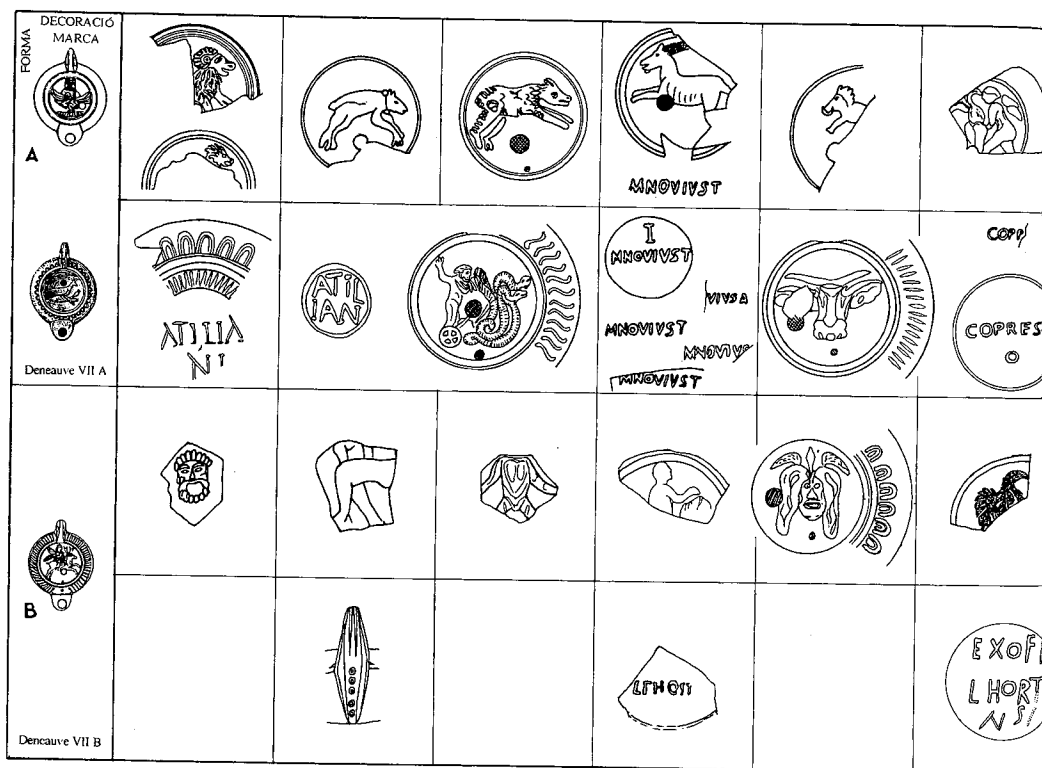
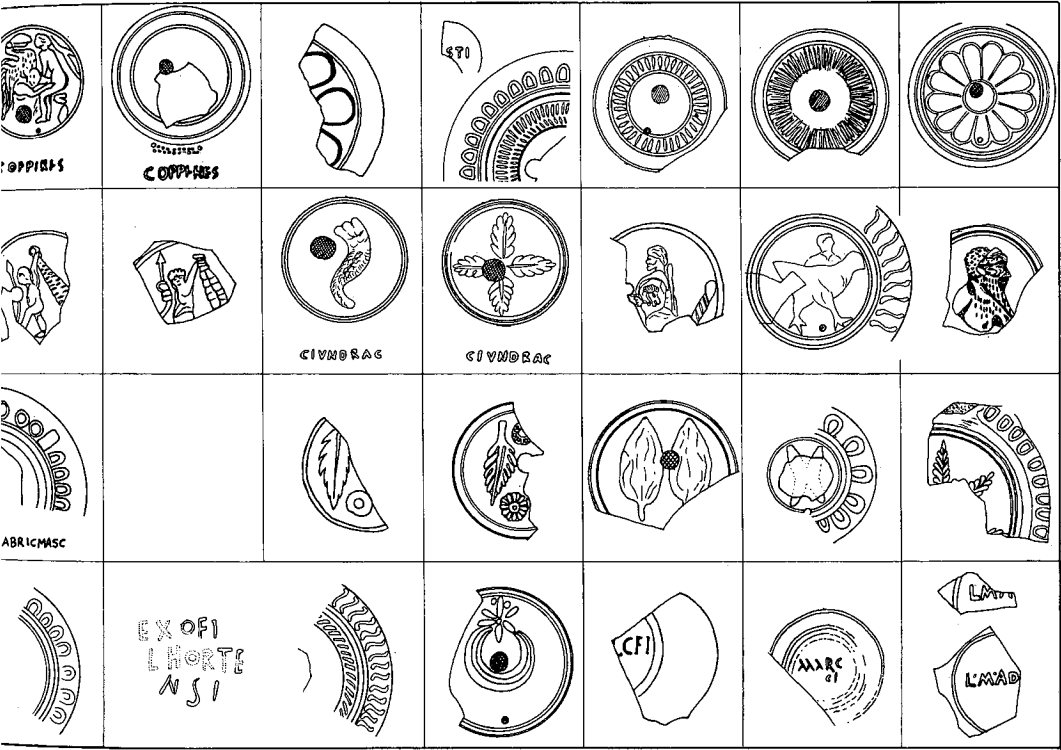

Fig. 18. Quadre resum amb els tipus, decoracions i marques dels productes del s. II.

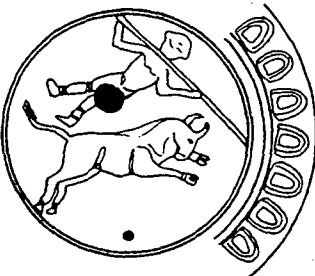
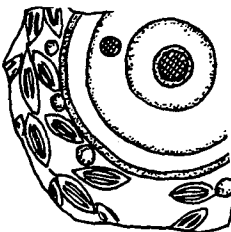
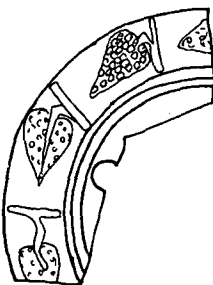
FORMA DECORACIÓ MARCA			
 Deneauve VIII B1			
 Deneauve VIII B2			
 Deneauve VIII C			
 Deneauve IX			

Fig. 19. Quadre resum tipològic dels exemplars del s. II-III i de les llànties de canal.

